

Janus

tijdschrift voor filosofie en antroposofie
jaargang 9 - nummer 1 - 1999/2000

Terugblik: Pim Blomaar

Element & wereldbeschouwing:
Jelle van der Schuit

Wereldoverzicht:
Jan Klaassen

Redactie adres:

Janus

Witte de Withstraat 17

6712 HA Ede

notities

Inhoud

Ten geleidedoor *Rembert Amons*.....2**Terugblik**door *Pim Blomaard*.....3**De vier wereldbeschouwingen uit de wereld der elementen**door *Jelle van der Schuit*.....6**Over de laatste vier wereldbeschouwingen**door *Rudolf Steiner*
keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*..... 33**Over de microkosmos in relatie tot de makrokosmos vanuit
vier gezichtspunten**door *Rudolf Steiner*
keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*.....36**Over de vier wezensdelen van de mens en de verhouding 1 : 3 : 7 : 12**door *Rudolf Steiner*
keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*.....41**Geschiedschrijving en levensbeschouwing**door *Michiel Klinkhamer*.....45**Van fenomenologie naar symptomatologie**door *Jan Klaasen*.....52**Overzicht van de wereld krijgen**door *Jan Klaasen*.....54**Colofon**.....74

Ten geleide

door *Rembert Amons*

Notitie

Bij deze, het eerste nummer van de 9e jaargang van JANUS. Wat de inhoud van dit nummer betreft: tot ons genoegen heeft van der Schuit wederom een uitvoerige bijdrage geleverd. In deze bijdrage maken we kennis met vier wereldbeschouwingen die op een andere wijze dan de voorafgaande twaalf met de kosmos samenhangen. Verder vindt u een terugblik van Pim Blomaard op zijn activiteiten als auteur, redacteur en mede oprichter van Janus. Pim Blomaard maakt momenteel geen deel meer uit van de redactie en we zullen zijn inbreng en inzicht zeer missen.

Nieuw voor Janus is een bijdrage van Jan Klaasen. Jan Klaasen studeerde geschiedenis en theologie en heeft zich uitvoerig bezig gehouden met pedagogie en antroposofie, niet in de laatste plaats in zijn hoedanigheid als vakleerkracht Geschiedenis in het Vrije School onderwijs. Zijn ontwerp van een leerplan voor het geschiedenisonderwijs voor de vrije school is een moedige schets waarin hij niet zwicht voor gemakkelijke hedendaagse vooroordelen. Ondanks het feit dat het hier geen direct filosofische beschouwing betreft, leek ons deze bijdrage als denkstof voor Janus waardevol. De vraag wat filosofie en antroposofie te zeggen hebben over onze recente geschiedenis is een onderwerp dat de redactie met het naderen van het einde van het millennium in toenemende mate bezighoudt. Is de filosofie niet altijd de hekkensluis? Kan de filosofie ons wel een blik in de toekomst geven? En hoe zit het met de antroposofie? Wat is de door Steiner vaak aangehaalde symptomatologie? De vraag naar de symptomatologie in relatie tot het doorgronden van de huidige wereld ervaren wij als zeer belangrijk en we hopen dan ook in de toekomst meer bijdragen te kunnen aanbieden die licht werpen op dit vraagstuk.

In de symptomatologie komen we tot een denkproces dat we kunnen aanduiden met de formule dat "de ruimte tijd wordt", Dit wellicht in tegenstelling tot de fenomenologie waarin het denkproces "de tijd tot ruimte maakt".

Hiermee wordt bedoeld dat, in de symptomatologie, de uiterlijke verschijnselen tot momenten worden van een onderliggende ontwikkelingsbeweging, terwijl in de fenomenologie de ontwikkeling, of het proces in de tijd tot oerbeeld wordt. Is het zo dat symptomatologie en fenomenologie zich daarin onderscheiden; dat de eerste het schouwen van de toekomst beoefent en de tweede het herinneren van de openbaring? Dergelijke vragen over filosofie, antroposofie en symptomatologie zullen hopelijk in de komende nummers een uitwerking krijgen. In dit verband is de bijdrage van Michiel Klinkhamer aan dit nummer een eerste aanzet in deze richting.

Colofon

JANUS

Tijdschrift voor filosofie en antroposofie
9e jaargang , nummer 1

REDACTIE

Rembert Amons
Michiel Klinkhamer
Ad Tiemens

REDACTIEADRES

JANUS
Witte de Withstraat 17
6712 HA Ede

ABONNEMENTEN

Het abonnementgeld bedraagt 17,- voor twee nummers
Het gironummer is: 2741887 ten name van JANUS

LOSSE NUMMERS

De prijs van een nummer van Janus in de
losse verkoop bedraagt f 9,00
Er zijn nog oude nummers verkrijgbaar

VORMGEVING

Omslagontwerp:
Anita Lennaerts
Layout :
Ad Tiemens
Jorg Tiemens

CORRECTIE

Mechteld Camman

COPYWRITE

Wie meent dat onze publicatie zijn of haar rechten aantast, verzoeken wij
vriendelijk contact met ons op te nemen.

Terugblik

door *Pim Blomaard*

Toen ik in 1978 in Leiden wijsbegeerte ging studeren, had ik Steiners boek "De filosofie van de vrijheid" al gelezen. Op de universiteit was Steiners filosofie volslagen onbekend, al wordt Steiners dissertatie in het proefschrift van mijn docent Herman Philipse in een voetnoot nog net genoemd. Steiner is in de 20e eeuw in de filosofische vakliteratuur feitelijk nooit verder doorgedrongen dan in de voetnoot. Men kende alleen Steiner van naam en dan als antroposoof. Op de faculteit vond ik ook geen geestverwanten met wie ik me in Steiners filosofie had kunnen storten. Aan het einde van mijn studie heb ik op een nationale filosofiedag in Leiden nog wel een lezing kunnen houden over Steiner als filosoof. Tijdens mijn studie vatte ik het plan op om een zekere antroposoof Smit Sibinga op te zoeken van wiens filosofische interesse ik inmiddels gehoord had. En zo kwam ik in een fauteuil tegenover hem te zitten en hoorde veel over filosofie en antroposofie. Hans Smit Sibinga was een belezen autodidact die een debat niet uit de weg ging. Consequent denken eiste hij van zijn gesprekspartner. Hij citeerde graag Hegel die het abstracte het meest concrete had genoemd. Als onbevangen en zoekende jongeman was hij door een voordracht van Heinrich Leiste over Spinoza op het spoor van Steiner gekomen. Hij hield van het objectieve denken van 'de Duitsers', die zich niet door hun emoties lieten leiden bij het vormen van een oordeel. Daarentegen kwam hij vaak in botsing met 'de Nederlanders' die niet van nuchtere argumentaties houden. Smit Sibinga vertelde graag de anekdote over Van Goudoever die na een lezing over Steiners vrijheidsfilosofie in de garderobe verzucht dat zijn Nederlandse gehoor na vijf minuten al glazig begint te kijken, terwijl zijn Duitse gehoor tot het bittere eind de gedachtengang meedenkt. Hans Smit Sibinga was geen schrijver. Brieven en kleine ongepubliceerde stukjes die ik mocht lezen, getuigden weliswaar van een scherpe pen, maar hij was te onzeker om iets te publiceren. Ook lezingen heeft hij nooit gehouden. Hans Smit Sibinga was in de eerste plaats een debater van persoon tot persoon. In het persoonlijke gesprek vocht hij voor de waarheid. Hij verzamelde een aantal filosofische vrienden om zich heen met wie hij een studie-avond opzette. Ruim dertig jaar lang had hij op de woensdagavond zijn leeskring. Talloze filosofische geschriften passeerden daar. Ook talloze studenten en belangstellenden maakten er deel van uit. Een grote stimulans ging uit van deze avonden die altijd zakelijk maar ook heel vriendschappelijk waren. In het begin van de tachtiger jaren kreeg die leeskring een constellatie die het mogelijk maakte ook naar buiten actief te worden. Ik herinner me een soort oprichtingsbijeenkomst in het Amsterdamse restaurant

Lembas waar we plannen smeedden. Er ontstond een filosofische studiegroep die ook het blaadje "Berichten van de werkgroep voor filosofie en anthroposofie" uitgaf (een voorloper van Janus). Het eerste nummer verscheen in 1984. Ik zelf verzorgde type-werk, productie en verzending. De werkgroep bestond verder uit Mark Bottema, Peter van Engelen, Jan Huisman, Tom van den Muijsenberg, Paul de Roo, Peter Smit en Hans Smit Sibinga. In het eerste nummer wordt een filosofie-weekend met Oskar Borgman-Hansen verslagen en een seminar met Werner Moser aangekondigd. Verder bevat het een uitgebreide literatuurlijst over het thema techniek. In de verdere nummers werden naast verslagen, boekbesprekingen en aankondigingen ook vergeten (Duitse) artikelen opgenomen die uit oude archieven waren opgediept. Ook bevatten de nummers pennenvruchten van de werkgroepleden. Vanuit de Werkgroep werden er in het Haagse Studiecencentrum voor Antroposofie lezingen, cursussen en weekenden georganiseerd met name over Steiners kennistheorie. Ook kwam er een studiedag over de filosofie van Steiner in de Internationale School voor Wijsbegeerte tot stand. Vele buitenlandse sprekers werden in al die jaren uitgenodigd waaronder Borgman Hansen, Moser, Dietz. Jaarlijks ging er ook een groepje Nederlanders met Hemelvaart naar de filosofische conferentie in het Zwitserse Dornach. Mijn eigen streven was erop gericht al die mensen die geïnteresseerd waren in filosofie zowel als antroposofie te verenigen. Ik kwam regelmatig mensen tegen die beide interesses hadden, maar van anderen niets wisten. De een studeerde en wist niet dat de ander op Steiner was afgestudeerd. Door de "Berichten" en door de lezingen ontstond een klein netwerk. De groep van belangstellenden werd door de inspanning van het werkgroep en de mercuriale vermogens van Hans Smit Sibinga steeds groter. Het was ook Smit Sibinga die ons ertoe aanspoorde een orgaan te vormen binnen de Antroposofische Vereniging. Als een van de vruchten hiervan is in 1989 de thematische 'Ledengroep filosofie&antroposofie' ontstaan, als onderdeel van de Antroposofische Vereniging in Nederland. Mijn persoonlijke verwachting hierbij was dat deze ledengroep ook een landelijk kristallisatiepunt zou kunnen worden waar geest-verwanten elkaar zouden kunnen vinden. Maar juist degenen die filosofie hadden gestudeerd of studeerden hielden het 'lage niveau' en het 'trage tempo' vaak niet uit of voelden zich er niet thuis of hadden gewoonweg geen tijd. Na tien jaar moet ik constateren dat deze ledengroep (die ongelofelijk hard en vruchtbaar heeft gewerkt) steeds minder nieuwe belangstellenden trekt. De nieuwe generatie filosofen vindt bij deze hechte ledengroep kennelijk geen aansluiting meer.

22. Mozes und sein Zeitalter, Bock, E., Stuttgart, 1978.
23. Apologie, Plato, in: Dialogen, Platoon, Utrecht, Antwerpen, 1961. p. 67 e.v..
24. Goethe en Europa, Een bezinning op de huidige wereldsituatie., Veltman, W.F., Zeist, 1982.
25. In: Naar de bronnen van driestromenland, Henny, A. C., Zeist, 1989.
26. De kerngedachten van de Stoa, Straaten, van, M., Roermond 1969.
27. Von der Atlantis bis Rom, Heyer, K., Stuttgart. 1984.
28. - De Belijdenissen, Augustinus, Vertaling van : Wijdeveld, G., Utrecht, z.j.
- Die philosophie des Thomas von Aquino, Steiner, R., Dornach, 1972.
29. Uit: Naar de bronnen van driestromenland, Henny, A.C., Zeist. 1989.
30. Zie: Über Philosophie, Geschichte und Literatur, Steiner, R., Dornach, 1983.
31. Die Welt des Islam, o.a. Het artikel van Heyer, K., Dornach, 1991.
32. Zinvol zijn o.m.:
Perspectiven der Menschheitsentwicklung, Steiner, R., Dornach 1979, G.A. 204.
Die Geschichte der Menschheit und die Weltanschauungen der Kulturvölker, Dornach, 1988, G.A.353.
33. Veertien worden, Pronk, H., in: Opvoedingsproblemen in de puberteit, Steiner, R., Zeist, 1983.
34. In: Wesen des Gebetes, worden deze twee tijdsstromen genoemd.
35. Op vele plaatsen spreekt Rudolf Steiner over het thema: ' het jonger worden der mensheid ', o.a. in:
Menschliche und Menschheitliche Entwicklungswahrheiten, met name de eerste voordracht van 29-5-1917. Steiner, R., Dornach, 1982.
36. Beschreven in: Zeitgewissen, Nordmeyer, B., Stuttgart 1974.
37. Zie o.m. in:- Der Dritte weg, Heidt, W., Achberg, 1976.
- Menschheit an der Swelle, Tautz, J., Stuttgart, 1980 p.32 e.v..
38. Uit: - Midden Europa, Balans van onze eeuw, Riemeck, R., Vertaling uit het Duits, Leiden. 1994.
- Op zoek naar Midden Europa, Riemeck, R., Zeist 1988.
39. Boeken waaraan veel is ontleend:
- Im Namen des 'Neuen Weltordnung', Reuveni, A., Dornach, 1994.
- Die Einzige Weltmacht, Brzezinski, Zbigniew, Berlin 1997, Oorspronkelijke titel: The grand Chessboard. Een strategische analyse waarom de dominantie van de V.S. voorwaarde is voor vrede, welvaart, en democratie.
- Das Wirken der okkulten Logen und die Aufgabe der Mitte Zwischen Ost und West, Grosse. E., Basel, 1987.
40. Rede van Churchill, Uit: Europese integratie in hoofdlijnen, Leuven, 1993.
41. In: Revolutie der eenzamen, Bouman, P., Assen. 1953, p. 66 e.v..
42. Geciteerd in: Im Namen etc, in 39 geciteerd. p.: 98..

5. Theosofie, Steiner, R., Zeist, 1994, p.109.
6. - Karma des Berufes, Steiner, R., Dornach, 1980.
- In een voordracht van 12-6-1924 in Breslau, uit: Esoterische Betrachtungen Karmischer Zusammenhänge, Steiner, R., band 5, G.A.239, Dornach 1963., p.202-219.
7. Die impulsierung des Weltgeschichtlichen Geschehens durch Geistige Mächte. Steiner, R. G.A.222, Dornach, 1966.
8. Menschenkenntnis und Geschichtsverständnis, Lindenberg, C., in: Christus-Kräfte der Freiheit, 1992, Heidelberg.
9. Der Entstehungsmoment der Naturwissenschaft in der Weltgeschichte, Steiner, R., Dornach, 1981.
10. Een voordracht van Rudolf Steiner in 2-2-1923 uit de cyclus: Erdenwissen und Himmelerkenntnis, Steiner R. G.A. 121 Dornach
11. Beschouwingen over het periode-onderwijs en het spreken van de leraar, Klaasen, J., in: Leren, Schoorel, E., e.a., Driebergen, 1995.
12. Revolutie der eenzamen, Bouman, P. J., 1953, Assen.
13. Geciteerd in Revolutie der eenzamen, zie 12.
14. De lange weg naar de vrijheid, Mandela, N., A'dam, 1995.
15. Perestrojka, Gorbatsjov, M., Utrecht. 1988.
16. Iran, de maan en de Iman, Stein, M., in: N.R.C. Handelsblad 1970-1995, door onze redacteurs, A'dam, 1995.
17. Hier zij verwezen naar de: Beiträge zur Geschichte des Abendlandes, Heyer, K., zeven delen. Met name band 4, 6 en 7., Stuttgart, 1966.
18. Sprachzerfall und Aggression, Geistige Hintergründe der Gewalt und des Nationalismus, Patzlaff, R., Stuttgart, 1994.
19. Het oude testament, uitgave Spectrum, Utrecht, z.j.
20. Uit: Mahabharata, Vertaling door Verbruggen, H., Den Haag, 1991.
21. Om toegang tot deze oude culturen te krijgen zij o.a. verwezen naar:
  - Westliche und östliche Weltgegensätzlichkeit, 10 voordrachten uit 1922 in Wenen gehouden, Steiner, R., Dornach, 1985.
  - Der Mensch und sein Tempel. Teichmann, F. Stuttgart.
    - Band I : Egypte.,
    - Band II: Griechenland,
    - Band III: Megalithkultur,
    - Band IV: Chartres.
  - Die Kultur der Empfindungsseele, Ägypten-texte und Bilder, Teichmann, F., Stuttgart, 1990.
  - Die Kultur der Verstandes-seele, Griechenland- Texte und Bilder, Teichmann, F., Stuttgart, 1993.
  - Beiträge zur Geistesgeschichte der Menschheit. Bock, E., Stuttgart. De serie bestaat uit zeven delen.
  - Marksteinen der Kulturgeschichte, Von Gleich, S., Stuttgart, 1973. In verschillende edities, vier delen.

Met de oprichting van bovengenoemde ledengroep stopte de werkgroep met haar activiteiten. De filosofen moesten brood op de plank krijgen. Daarmee viel de basis van de "Berichten" weg. Er vormde zich een nieuwe redactie en ten huize van Jelle van der Schuit en met de hulp van Jaap van Waning kon "JANUS" worden opgericht, met een vernieuwd en gekleurd uiterlijk. Ook van dit blad hoopte ik dat het geïnteresseerden bij elkaar zou kunnen brengen en de latente interesse van velen zou kunnen wekken dan wel voeden. Naar mijn indruk is dat in zekere mate ook gelukt en zal JANUS hopelijk daarin blijven slagen. Cultuur vraagt om traditie. Verwerkte inhouden, lees- en studie ervaringen en vakinhoudelijke ontwikkelingen moeten continu worden overgedragen en gedeeld. Op dit moment zijn er diverse antroposofische 'filosofen' actief. Er zijn er een aantal afgestudeerd, er zijn er een tweetal gepromoveerd en een aantal dissertaties zijn in de maak. Ook is er interesse voor workshops waar het levende denken of het hartedenken wordt behandeld of geoefend. Er is een interessestroom, zeker, en het is de vraag hoe die kan blijven stromen en of de bedding breder kan worden. Mijn afscheid van de redactie van JANUS geeft aan dat ik mij op mijn eigen rol daarin wil bezinnen. Ik hoop dat het tijdschrift JANUS lang zal blijven voortbestaan en dat de huidige redactie op een vruchtbare manier gebruik weet te maken van de wel degelijk bestaande interesse voor deze twee 'stromingen' die elkaar dringend nodig hebben: filosofie en antroposofie.

De vier wereldbeschouwingen uit de wereld der elementen

door Jelle van der Schuit

Inleiding

Naast de twaalf wereldbeschouwingen en de zeven wereldbeschouwingsstemmingen onderscheidt Rudolf Steiner in de in 1914 gehouden voordrachtencyclus "*Der menschliche und der kosmische Gedanke*" (GA 151) nog vier (drie plus één) mogelijke wereldbeschouwingen, namelijk het *theïsme*, het *intuïtisme*, het *naturalisme* en het *antropomorfisme*. De twaalf wereldbeschouwingen worden in samenhang gebracht met de twaalf beelden van de dierenriem; ze kunnen de *zodiakale wereldbeschouwingen* worden genoemd. De zeven wereldbeschouwingsstemmingen corresponderen in de makrokosmos met de zeven planeten¹, we kunnen spreken van de *planetaire wereldbeschouwingen*. Voor de bovengenoemde vier wereldbeschouwingen heeft Steiner ook macrocosmische samenhangen aangegeven. Het theïsme, intuïtisme en naturalisme vat hij samen als de drie mogelijke *zieletonen* en verbindt ze met resp. de *zon*, en wel in de hoedanigheid van vaste ster, de *maan* en de *aarde* in hun onderlinge samenhang. Tenslotte verbindt hij het antropomorfisme met de aarde, maar dan volledig op zichzelf beschouwd. In dit artikel willen we nader ingaan op deze vier (drie plus één) wereldbeschouwingen. Om deze wereldbeschouwingen te kunnen plaatsen in het geheel der wereldbeschouwingen zal allereerst worden ingegaan op de gelaagde opbouw in de opzet van de wereldbeschouwingen. Er kunnen op basis van de makrokosmos vier lagen worden onderscheiden, verlopend van de meest hoogstaande kosmische krachten van de dierenriem tot aan het krachtenveld van de aarde op zichzelf. Deze macrocosmische verdeling heeft ook betekenis voor het wezen van de mens zelf. De mens als *microkosmos* (Grieks voor: kleine wereld) vormt namelijk een afspiegeling van de *makrokosmos* (Grieks voor: grote wereld). De correspondentie tussen makrokosmos en microkosmos wordt voor de verschillende lagen gekenschetst. Uit deze samenhang komt naar voren dat de wijze waarop een mens de wereld beschouwt sterk samenhangt met zijn wezenlijke constitutie: de configuratie en gesteldheid van zijn wezensdelen zijn bepalend voor de wijze waarop hij de wereld benadert en hoe hij voor de wereld ontvankelijk is.

De laag van de drie zieletonen (theïsme, intuïtisme en naturalisme), vanaf de dierenriem gerekend de derde laag, blijkt overeen te komen met de laag die Steiner elders macrocosmisch heeft getypeerd als de wereld van de elementen. Het betreft in het bijzonder de wereld van de drie niet-vaste elementen, te weten

dat de leerlingen door de tijd gevoerd worden om zodanig op de hoogte van de tijd te geraken om op grond daarvan in het verdere leven mee te kunnen gaan doen, zodat zij niet alléén gebonden zijn aan het hier en nu.

Met de gegeven gezichtspunten van het geschiedenisleerplan kunnen leraren zodanig creatief en kunstzinnig hun onderwijsinhouden vormgeven dat zij de leerlingen wakker kunnen maken.

Om een volledig beeld en een goed begrip te geven van het leerplan geschiedenis op een Vrije School, zou ik de geschiedenisperioden van klas vijf, zes, zeven en acht ook opgenomen moeten hebben. Deze horen er wezenlijk bij, vooral in hun onderlinge verhouding tot het bovenbouwleerplan. Ik heb dit laatste bewust niet gedaan, omdat ik in genoemde klassen de periodenlessen nooit gegeven heb.

Tot slot wil ik hier uitspreken dat ik vele jaren samen met collega's van de Vrije School Brabant in Eindhoven in de gelegenheid was om in Stuttgart de Internationale Bovenbouwconferenties bij te wonen. Deze waren ieder jaar weer inspirerend om aan het werk te gaan. Van de leraren daar heb ik altijd veel geleerd. Met name wil ik noemen de cursussen en boeken van Frank Teichmann, Rainer Patzlaff en Christoph Lindenberg; in Nederland heb ik veel geleerd van Ate Koopmans door de jarenlange deelname aan de 'praktische menskunde werkplaatsen', die ook een bewustzijn van en kijk op de zieleontwikkeling van de mensheid inhouden en in de gesprekken met Huub Houben is mijn inzicht gescherpt.

(Bovenstaande is een deel uit studie van de schrijver getiteld: tijdgenoot worden. (privéuitgave, inlichtingen tel: 0499-475956)

Jan Klaasen.

Son, Herfst 1998.

1. Volkskrant van 20-4-1998.
2. - Anthroposofie und Geschichtswissenschaft, Steiner, R. in: Die Ergänzung heutigen Wissenschaften durch Anthroposophie, Dornach, GA 73, 1973.
- Geschichtliche Symptomatologie, Steiner, R. Dornach, 1982.
3. - De opvoeding van het kind in het licht van de Anthroposofie, Steiner, R., Zeist, 1976.
- Anthroposofie visie en praktijk. Koopmans, A., Zeist, 1978.
- De plaats van de wetenschap in de anthroposofie, Koopmans, Bolkbericht 9., Driebergen, 1983.
- Vele artikelen van Koopmans, A., in: Mededelingenblad van de Antroposofische Vereniging. Vanaf de zeventiger jaren, Zeist.
4. Die Nachtseite des Unterrichts. Patzlaff, R., in: Die Bedeutung des Rhythmus in der Erziehung, Stuttgart, 1992. Aan het genoemde artikel heb ik veel onteend, inclusief de citaten van Rudolf Steiner uit de verschillende pedagogische cycli.

De maatschappelijke invloed van het levenswerk van Rudolf Steiner tenslotte, en zijn opvatting over de sociale driegeleding, waar de Vrije-School-beweging een onderdeel van is, is na 1920 niet verwezenlijkt, maar is tot nu een utopie gebleven. Maar een utopie is de beste werkelijkheid, de toekomstige, zo zegt Renate Riemeck.

Slot

In het geschiedenisonderwijs gaat het uiteindelijk om weet en besef te krijgen van het in-de-tijd-staan van de mens om zich bewust en tijdsadekwaat te kunnen engageren. We zagen dat het individueel verwerven van inzicht én vandaaruit handelen thans actueel is.

Inzicht verwerven is een aangelegenheid, die door de persoon zelf tot stand gebracht moet worden. Je kunt je geen inzicht laten aanpraten. Om een bepaald teken als letter, een aantal tekens als woord, een aantal lijnen als wiskundige figuur of om uit een aantal gegevens een complex probleem te kunnen zien, moet men een innerlijk oog ontwikkeld hebben. Dan kan de 'Aha-Erlebnis' doorbreken en kan het klikken: Je ziet het. Dat innerlijk oog is het denken. Er bestaan vele gradaties en soorten van denken. We hebben er vier beschreven in het voorafgaande.

Het gaat er in de Vrije School in de derde zevenjaarsfase om dat denken te wekken door gegevens uit allerlei vakken aan te bieden, die uitnodigen om te kijken. In de mate waarin de leraar zijn stof beheerst, deze steeds weer doorwerkt en tot leven weet te brengen in het gesproken woord, kan de leerling zich met deze inhoud verbinden. Zich verbinden is primair een aangelegenheid van het hart, niet van het intellect. Als de leerling zich verbindt, wordt hij innerlijk actief en een leerproces komt op gang. Deze activiteit in het leerproces is wezenlijk, want..... iemand kan de vaardigheid BEZITTEN om kennis en inzichten op te zoeken in een boek, deze van buiten leren en kunnen reproduceren en misschien zelfs toepassen zonder deze inzichten EIGEN GEMAAKT te hebben ! Het is de valkuil van alle onderwijs: het intellectualisme.

Grondslag en identiteit van de Vrije School is het inzicht van de leraar in het zich ontwikkelende kind op basis van de anthroposofische geesteswetenschap. Dit potentieel gegeven inzicht - waar de leraren aan moeten werken - als grondslag waarop de Vrije-School-pedagogie rust en waar het zijn bestaansrecht aan ontleent, heeft het mogelijk gemaakt dat in alle continenten in vele landen deze schoolbeweging werkzaam is geworden.

De beschreven gang door het leerplan geschiedenis in de bovenbouw laat zien

het element *vuur, lucht en water*. De vraag zal worden behandeld of er een overeenkomst is aan te geven tussen de kwaliteit van deze drie elementen enerzijds en de aard van de drie zieletonen anderzijds. In samenhang hiermee zal worden nagegaan of de verdeling van de drie zieletonen overeenkomt met de bekende drieledigheid van de ziel qua vermogens, namelijk met de verdeling in *denken, voelen en willen*. De drie zieletonen komen vervolgens in afzonderlijke beschouwingen aan bod, met in achtneming van de genoemde probleemstellingen.

Als laatste wereldbeschouwing wordt het antropomorfisme behandeld, de wereldbeschouwing die macrocosmisch hoort bij de op zichzelf staande aarde en microcosmisch bij het ik van de mens.

De laatste vier (drie plus één) wereldbeschouwingen blijken elk een macrocosmische verwantschap te bezitten met één van de vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. Ze kunnen daarom wel de vier *elementaire* wereldbeschouwingen worden genoemd. De wereld van de elementen vormt ook een wezenlijke achtergrond van de leer van de vier *temperamenten*. Steiner heeft de klassieke leer van de temperamenten nieuw leven ingeblazen. Het temperament vormt een onderdeel van de menselijke constitutie en moet worden opgevat als een brug tussen de geestelijke individualiteit enerzijds en de aardse stroom van de erfelijkheid anderzijds. De aanname ligt voor de hand dat de aard van iemands temperament medebepalend is voor de wijze waarop hij in de wereld staat. Voorzover iemand beschouwelijk is ingesteld zal zijn temperament van invloed zijn op zijn wereldbeschouwing. Steiner heeft dit voor een aantal Griekse filosofen in alle duidelijkheid vastgesteld. De vraag is dan ook op zijn plaats wat de samenhang is tussen de vier elementaire wereldbeschouwingen enerzijds en de vier temperamenten anderzijds. Er wordt geconstateerd dat inderdaad elementaire wereldbeschouwingen één op één te verbinden zijn aan temperamenten. Een representant van een elementaire wereldbeschouwing treedt op indien iemand een karakteristiek temperament bezit en daarnaast beschikt over een voldoende mate van bewustzijnskracht zodat zijn temperament kan doorklinken in zijn wereldbeschouwing.

Vanuit de geschiedenis van de filosofie worden een paar voorbeelden genoemd van de vier elementaire wereldbeschouwingen. Tenslotte volgt nog een afrondende beschouwing over het geheel der wereldbeschouwingen in relatie tot het wezen van de mens.

De gelaagdheid van de makrokosmos en zijn betekenis voor de mens

Inleiding

Alvorens in te gaan op de laatste vier (drie plus één) wereldbeschouwingen willen we eerst een totaalbeeld schetsen van de verschillende macrocosmische niveau's die voor de wereldbeschouwingen van betekenis zijn. Hierbij gaan we telkens in op de betekenis van een macrocosmisch niveau voor het wezen van de mens zelf.

De door Steiner onderkende wereldbeschouwingen zijn verdeeld over vier verschillende macrocosmische niveau's. Van hoog naar laag kunnen worden onderscheiden: twaalf wereldbeschouwingen op het niveau van de dierenriem, zeven wereldbeschouwingsstemmingen op het niveau der planeten, drie zieletonen op het niveau van zon, maan en aarde in hun onderlinge verhouding en tenslotte het antropomorfisme op het niveau van de aarde op zichzelf. De opbouw bestaat dus uit vier lagen met in totaal $12 + 7 + 3 + 1 = 23$ wereldbeschouwingen. In de voordrachtencyclus "*Der menschliche und der kosmische Gedanke*" waarin de basis wordt gelegd voor de wereldbeschouwingen, belicht Steiner wél de macrocosmische achtergrond van de vier verschillende lagen, maar hij gaat daarbij nauwelijks in op de betekenis van deze lagen voor de mens zelf.

Steiner heeft in een voordracht van 1907 belangrijke aanwijzingen gegeven voor de microcosmische betekenis van de verdeling van $12 : 7 : 3 : 1$.² Volgens Steiner werden deze verhoudingsgetallen in de school van Pythagoras gebruikt om er de wezensdelen van de mens mee uit te drukken. De getallenreeks moet als volgt worden opgevat: 12 slaat op het *fysieke lichaam*, 7 verwijst naar het *etherlichaam*, 3 heeft betrekking op het *astraallichaam* en 1 moet tenslotte worden uitgelegd als een aanduiding voor het *ik* van de mens. Deze relaties kunnen verder worden uitgewerkt vanuit andere uiteenzettingen van Steiner. In het bijzonder willen we hier gebruik maken van inzichten die worden geboden in de cyclus "*Entsprechungen zwischen Mikrokosmos und Makrokosmos*" (GA 201), en wel in het bijzonder aan het slot van de vijfde voordracht (17-04-1920).

Het niveau van de dierenriem

De *twaalfvoudige* krachten van de *dierenriem* drukken zich uit in het *fysieke lichaam*. Volgens Steiner zijn de krachten van de dierenriem verantwoordelijk voor de *totale gestalte* van de mens. Zij zorgen voor de specifieke lichaamsopbouw van de mens in al zijn uiterlijke geledingen. Zo heeft de mens tenen aan zijn voeten en haren op zijn hoofd, zo heeft de mens überhaupt voeten

but may possibly desintegrate the globe itself.

I must now sum up the propositions which are before you. Our constant aim must be to build and fortify the strength of UNO. Under and within that world concept we must re-create the European family in a regional structure called, it may be, the United States of Europe. The first step is to form a Council of Europe. If at first all the states of Europe are not willing or able to join the Union, we must nevertheless proceed to assemble and combine those who will and those who can. The salvation of the common people of every race and of every land from war or servitude must be established on solid foundations and must be guarded by the readiness of all men and women to die rather than submit to tyranny. In all this urgent work, France and Germany must take the lead together. Great Britain, the British Commonwealth of Nations, mighty America, and I trust Soviet Russia—for then indeed all would be well—must be the friends and sponsors of the new Europe and must champion its right to live and shine.

Een andere bron, is een toespraak van de Paus op 9 - 11 - 1982 op het Europa-feest in Santiago de Compostella in Spanje.

"Ondanks bloedige conflicten tussen de volken van Europa en de geestelijke crises, die het leven van de continenten hebben geschokt ..., moet men na twee millennia van zijn geschiedenis toegeven, dat de Europese Identiteit zonder het Christendom niet te begrijpen is, dat juist daarin die gemeenschappelijke wortels te vinden zijn, waaruit de beschaving van het continent gegroeid is: zijn cultuur, zijn dynamiek, zijn ondernemingslust, zijn vermogen tot constructieve uitbreiding ook naar andere continenten, kortom, alles wat tot zijn roem behoort..... Als Europa één is en het, door voldoende rekening te houden met al zijn verschillen, inclusief de verschillende politieke systemen, ook kan zijn, dan zal zijn toekomst niet door onzekerheid en vrees beheerst zijn, maar er zal een nieuwe periode van leven beginnen, zowel innerlijk als uiterlijk, tot zegen van de gehele wereld" (42).

Voldoende materiaal om tot gesprek te komen, gedachten te vormen en de interesse te wekken voor de ontwikkelingen in de nabije toekomst.

De periode in klas elf heb ik beschreven als een zoektocht naar het eigene van Europa als midden tussen Azië en Amerika met de vraag: welke plaats heeft Europa in de wereld. De twaalfde-klas-periode sluiten we af met de Europa-vraag.

must look to the future. We cannot afford to drag forward across the years that are to come the hatreds and revenges which have sprung from the injuries of the past. If Europe is to be saved from infinite misery, and indeed from final doom, there must be an act of faith in the European family and an act of oblivion against all the crimes and follies of the past.

Can the free peoples of Europe rise to the height of these resolves of the soul and instincts of the spirit of man? If they can, the wrongs and injuries which have been inflicted will have been washed away on all sides by the miseries which have been endured. Is there any need for further floods of agony? Is it the only lesson of history that mankind is unteachable? Let there be justice, mercy and freedom. The peoples have only to will it, and all will achieve their heart's desire.

I am now going to say something that will astonish you. The first step in the re-creation of the European family must be a partnership between France and Germany. In this way only can France recover the moral leadership of Europe. There can be no revival of Europe without a spiritually great France and a spiritually great Germany. The structure of the United States of Europe, if well and truly built, will be such as to make the material strength of a single state less important. Small nations will count as much as large ones and gain their honour by their contribution to the common cause. The ancient states and principalities of Germany, freely joined together for mutual convenience in a federal system, might each take their individual place among the United States of Europe. I shall not try to make a detailed programme for hundreds of millions of people who want to be happy and free, prosperous and safe, who wish to enjoy the four freedoms of which the great President Roosevelt spoke, and live in accordance with the principles embodied in the Atlantic Charter. If this is their wish, they have only to say so, and means can certainly be found, and machinery erected, to carry that wish into full fruition.

But I must give you a warning. Time may be short. At present there is a breathing-space. The cannons have ceased firing. The fighting has stopped; but the dangers have not stopped. If we are to form the United States of Europe or whatever name or form it may take, we must begin now.

In these present days we dwell strangely and precariously under the shield and protection of the atomic bomb. The atomic bomb is still only in the hands of a State and nation which we know will never use it except in the cause of right and freedom. But it may well be that in a few years this awful agency of destruction will be widespread and the catastrophe following from its use by several warring nations will not only bring to an end all that we call civilisation,

en een hoofd. Een belangrijk onderdeel van de fysieke constitutie wordt gevormd door de *zintuigen*. Steiner heeft gewezen op de mogelijkheid om in relatie met de dierenriem twaalf zintuigen te onderscheiden. De krachten van de dierenriem hebben vooral *vormende kwaliteiten*: ze vormen de mens op twaalfvoudige wijze in zijn uiterlijke verschijning. De dierenriem is zelf onderdeel van de vaste sterrenhemel. Zij vormt een stabiele band van sterrenformaties en is zelf dus al een uitdrukking van vaste vorm. Een afspiegeling van deze vormende werking bezit de mens in de taal, namelijk in de verschillende *consonanten*, de medeklinkers. In de medeklinkers vinden de woorden van een taal als het ware op een bijzondere wijze hun vaste vorm. Steiner heeft een twaalfvoudige indeling gegeven van de consonanten gekoppeld aan de beelden van de dierenriem.

Het niveau van de planeten

De *zevenvoudige* krachten van de *planetensferen* drukken zich uit in het *etherlichaam* van de mens. Het etherlichaam draagt zorg voor alle levensprocessen, het verzet zich voortdurend tegen de zwaarte-werking van het fysieke lichaam. Het voornaamste aangrijpingspunt voor de werking van het etherische in het fysieke lichaam wordt gevormd door de verschillende sapstromen, zoals de bloedcirculatie en het klierstelsel. Via het vloeibare element werkt het etherlichaam in op de mens. Steiner spreekt van het niveau van de *innerlijke bewegingen*. In diverse voordrachtencycli heeft Steiner dit complex van levenskrachten in zijn zevenheid uiteengezet in samenhang met de verschillende planeetsferen. De planeten vormen in hun zwervende gang langs de hemel zelf een illustratie van het bewegingskarakter. De planeten nemen onderling telkens andere posities in, van vaste onderlinge verhoudingen is geen sprake. In de taal kunnen de *vocalen*, de klinkers gezien worden als een bijzondere afspiegeling van de zevenvoudige werking der planeten. Waar de consonant een vaste vorm voorstelt is een vocaal een klank die in zich beweeglijk is.

Het niveau van zon, maan en aarde

De *drievoudige* krachten van *zon, maan en aarde* drukken zich uit in het *astraallichaam* van de mens. Het astraallichaam zorgt ervoor dat de mens toekomt aan een eigen innerlijk leven en beleven. Het geeft hem de basis voor een gevoelswereld, waarin de mens tot innerlijke ervaring komt van hetgeen hij in de wereld ontmoet. Tevens vormt het de grondslag voor het voorstellingsleven, waarin de mens zich innerlijke en duurzame beelden vormt

van zijn omgeving. Het astraallichaam maakt de mens tot een bezielde wezen, een wezen met een eigen wil, eigen gevoelens en gedachten. Steiner spreekt dan ook van de drie *zieletonen*. We mogen aannemen dat dit niveau overeenkomt met het niveau dat Steiner in de cyclus "*Entsprechungen zwischen Makrokosmos und Mikrokosmos*" (GA 201) aanduidt met de wereld van de *elementen*. In het bijzonder noemt hij in dat verband drie elementen, namelijk het element vuur, lucht en water. Bij deze elementen is nog sprake van een kosmische invloed, die ontbreekt bij het element aarde. De wereld van het vaste heeft zich eigenlijk geheel teruggetrokken uit het kosmische, maar de wereld van het vloeibare, het luchtige en het warme zijn op een bepaalde wijze nog deelachtig aan het kosmische. Dit sluit aan bij de nadruk die Steiner legt op de macrocosmische betekenis van de aarde in het kader van de zieletonen: het gaat niet om de aarde op zichzelf, maar om de aarde in relatie tot twee andere hemellichamen, namelijk de zon en de maan. Deze derde laag van de wereld der elementen verbindt Steiner met de *werking van de inwendige organen* van de mens, zoals longen, hart, lever en milt. Deze organen komen goed beschouwd voort uit de circulatieprocessen en dus niet andersom! Ze staan dus in de lichaams-hiërarchie lager dan de circulatieprocessen: de organen zijn al wat meer uiterlijk en staan dicht bij het aardse. Ze brengen de mens ook weer in contact met de wereld buiten hem. Elk orgaan staat daarbij in een specifieke verhouding tot de wereld van de elementen. Zo kun je spreken van een water-orgaan, een lucht-orgaan of een warmte-orgaan.

Zo strookt deze macrocosmische derde laag in de mens enerzijds met het zieleven, anderzijds met de werking van de organen in samenhang met de elementen vuur, lucht en water. Dit gegeven hoeft niet als een tegenstrijdigheid te worden opgevat, want de geesteswetenschap komt juist tot het inzicht dat het zieleven gefundeerd is in specifieke lichaamsprocessen die verband houden met specifieke orgaanwerkingen.

Steiner onderscheidt drie zieletonen. In de antroposofie is het gebruikelijk om in de ziel drie fundamentele vermogens te onderscheiden, namelijk denken, voelen en willen. We willen nagaan of er een bepaalde correspondentie bestaat tussen de drie zieletonen enerzijds en de drie zielevermogens anderzijds. Bovendien valt te onderzoeken of het niveau van de drie zieletonen kan worden verbonden met de wereld van de drie kosmische elementen, te weten het element vuur, lucht en water.

Het niveau van de aarde

Het laagste niveau in de makrokosmos bestaat uit de aarde als we die volkomen op zichzelf beschouwen dus onafhankelijk van andere hemellichamen. Wat macrocosmisch gezien het laagste niveau vertegenwoordigt, drukt zich uit in

door zestig landen getekend, zwoer de oorlog af als middel van nationale politiek. Mr. Kellogg was minister van Buitenlandse Zaken van Amerika. Briand, als minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk, achtte de tijd rijp te gaan werken aan zijn ideaal: de totstandkoming van de verenigde staten van Europa. Prof Bouman (41) beschrijft een ontmoeting tussen deze Briand en Clemenceau ten tijde van het officiële bezoek van Koning Edward VII aan Parijs, een jaar vóór de Entente Cordiale in 1904. opmerking van J.Kl.)

There is also that immense body of doctrine and procedure, which was brought into being amid high hopes after the First World War, as the League of Nations. The league of Nations did not fail because of its principles or conceptions. It failed because these principles were deserted by those States who had brought it into being. It failed because the Gouvernement of those days feared to face the facts, and act while time remained. This disaster must not be repeated. There is therefore much knowledge and material with which to build; and also bitter dearly bought experience.

I was very glad to read in the newspaper two days ago that my friend President Truman had expressed his interest and sympathy with this great design. There is no reason why a regional organization of Europe should in any way conflict with the world organization of the United Nations. On the contrary, I believe that the larger synthesis will only survive if it is founded upon coherent natural groupings. There is already a natural grouping in the Western Hemisphere. We British have our own Commonwealth of Nations. These do not weaken, on the contrary they strengthen, the world organization. They are in fact its main support. And why should there not be a European group which could give a sense of enlarged patriotism and common citizenship to the distracted peoples of this turbulent and mighty continent and why should it not take its rightful place with other great groupings in shaping the destinies of men? In order that this should be accomplished there must be an act of faith in which millions of families speaking many languages must consciously take part.

We all know that the two World Wars through which we have passed arose out of the vain passion of a newly-united Germany to play the dominating part in the world. In this last struggle crimes and massacres have been committed for which there is no parallel since the invasions of the Mongols in the fourteenth century and no equal at any time in human history. The guilty must be punished. Germany must be deprived of the power to rearm and make another aggressive war. But when all this has been done, as it will be done, there must be an end to retribution. There must be what Mr. Gladstone many years ago called "a blessed act of oblivion". We must all turn our backs upon the horrors of the past. We

sharing of its common inheritance, there would be no limit to the happiness, to the prosperity, and glory which its three or four hundred million people would enjoy. Yet it is from Europe that have sprung that series of frightful nationalistic quarrels, originated by the Teutonic nations, which we have seen even in this twentieth century and in our own lifetime, wreck the peace and mar the prospects of all mankind.

And what is the plight to which Europe has been reduced? Some of the smaller States have indeed made a good recovery, but over wide areas a vast quivering mass of tormented, hungry, care-worn and bewildered human beings gape at the ruins of their cities and homes, and scan the dark horizons for the approach of some new peril, tyranny or terror. Among the victors there is a babel of jarring voices; among the vanquished the sullen silence of despair. That is all that the Europeans, grouped in so many ancient States and nations, that is all that the Germanic Powers have got by tearing each other to pieces and spreading havoc far and wide. Indeed, but for the fact that the great Republic across the Atlantic Ocean has at length realised that the ruin or enslavement of Europe would involve their own fate as well, and has stretched out hands of succour and guidance, the Dark Ages would have returned in all their cruelty and squalor. They may still return.

Yet all the while there is a remedy which, if it were generally and spontaneously adopted, would as if by a miracle transform the whole scene, and would in a few years make all Europe, or the greater part of it, as free and as happy as Switzerland is to-day. What is this sovereign remedy? It is to re-create the European Family, or as much of it as we can, and provide it with a structure under which it can dwell in peace, in safety and in freedom. We must build a kind of United States of Europe. In this way only will hundreds of millions of toilers be able to regain the simple joys and hopes which make life worth living. The process is simple. All what is needed is the resolve of hundreds of millions of men and women to do right instead of wrong and gain as their reward blessing instead of cursing.

Much work has been done upon this task by the exertions of the Pan-European Union which owes so much to Count Coudenhove-Kalergi and which commanded the services of the famous French patriot and statesman, Aristide Briand. (Na de eerste wereldoorlog zijn zij actief geweest in de twintiger jaren. Het resultaat is het gesloten Briand-Kellogg- pact in 1928, als de verzoening tussen Duitsland en Frankrijk bezegeld lijkt in de definitieve erkenning van beider grenzen en Duitsland zou gaan toetreden tot de Volkenbond. Het pact,

datgene wat microcosmisch gezien het hoogste principe betekent, namelijk het *ik* van de mens. Het ligt voor de hand dit niveau te verbinden met het element *aarde*. De toestand van de vaste materie is eigenlijk de materie die zijn levend verband met de makrokosmos is kwijtgeraakt en daarbij in een toestand van verstarring is geraakt. Dit komt overeen met de aarde in zijn eigen hoedanigheid, dat wil zeggen los van de overige makrokosmos.

Steiner beschrijft dat aan de ontwikkeling van de aarde ter voorbereiding drie belangrijke wereldwordingstijdperken zijn voorafgegaan. Hij noemt die achtereenvolgens de saturnus-fase, de fase van de oude zon, de fase van de oude maan. Pas daarna trad een tijdperk op waarin de aarde kon ontstaan, zoals we die nu kennen, namelijk in zijn fysieke hoedanigheid. Het aarde-stadium maakte het mogelijk voor de mens om zijn hoogste wezensdeel te ontvangen en zich te ontwikkelen tot een drager van een zelfstandig geestelijk wezen, een ik. In de drie wereldfasen die voorafgaan aan de aardefase bezat de mens nog geen ik. Vanuit de ontwikkeling mens en wereld gezien, houdt de fysieke aarde dus rechtstreeks verband met de verschijning van het ik.

Verderop in dit artikel bespreken we het antropomorfisme. Daarbij zal worden nagegaan in hoeverre de inhoud van het antropomorfisme zich verhoudt tot enerzijds het element aarde en anderzijds het principe van het ik.

De elementaire wereldbeschouwingen

Theïsme

Steiner typeert het theïsme als volgt: "Theïsme ontstaat wanneer een mens in zijn zoektocht naar God zich houdt aan al het uiterlijke, wanneer hij zijn God in het uiterlijke zoekt. Het oud-hebreeuwse monotheïsme was voornamelijk een theïstische wereldbeschouwing". De theïst wordt vooral gekenmerkt door een religieuze gezindheid. De naam theïsme is afgeleid van het Griekse *theos* voor God. De theïst vat de hem omringende wereld op als het werk van God. Alle uiterlijke dingen vinden hun oorsprong in God. Diegene is theïst die "boven de verschijnselen van de wereld uitgaat en zegt: wanneer ik om mij heen kijk dan is alles voor mij een openbaring van God die de wereld vervult, - het is de aardemens die zich opricht wanneer hij in het bereik van de zonnestralen komt." De uiterlijke oriëntatie van de theïst staat tegenover die van de intuïtist, wiens aandacht primair gericht is op datgene wat zich innerlijk voordoet. Steiner noemt het oud-hebreeuws *monotheïsme* een voorbeeld van theïsme. Het lijkt erop dat theïsme in de meest zuivere vorm monotheïsme behelst. Steiner spreekt in het verband van het theïsme ook telkens over een enkelvoudige God. De theïst is geneigd het goddelijke te beleven vanuit één centrale godheid. Volgens hem is de wereld vanuit één goddelijke oorsprong ontstaan.

De zon kan als machtig beeld worden opgevat van de goddelijke eenheid. Met haar warme licht vervult zij de wereld van leven. We kunnen ons voorstellen dat een theïst in zijn uiterlijke oriëntatie inderdaad de zon als een teken kon zien voor de goddelijke en enkelvoudige oorsprong der dingen. Steiner brengt het theïsme in verband met de *zon*, waarbij hij duidelijk maakt dat het hierbij gaat om de zon *als vaste ster*, en niet om de zon als planeet. Eerder had Steiner de zon als planeet in verband gebracht met de wereldbeschouwingsstemming van het empirisme.

Onder de drie zieletonen neemt het theïsme duidelijk de hoogste plaats in. Zo neemt ook de zon in vergelijking met de maan en de aarde in haar hoedanigheid van uit zichzelf stralend hemellichaam de meest eminente plaats in. In het theïsme richt de mens zich in het volle bewustzijn opwaarts en opent zich naar de hemel. Dat maakt het theïsme tot de meest verheven zieletoon. Met het theïsme voelt de mens zich opgenomen in het goddelijk bestel. Met zijn oprichtingskrachten voegt de mens zich in het bereik van de goddelijke lichtkrachten. Deze oprichtingskrachten zijn dan ook verwant aan de dynamiek van het goddelijke licht.

De theïstische gezindheid sluit goed aan bij de inhoud van de 5^e weekspreek uit de *Seelenkalender* van Rudolf Steiner, waarin een voorjaarsstemming tot uitdrukking wordt gebracht:

Im Lichte, das aus Geistestiefen	In het licht dat uit geestesdiepten
Im Raume fruchtbar webend	vruchtbaar wevend in de ruimte
Der Götter Schaffen offenbart:	het scheppen der goden openbaart:
In ihm erscheint der Seele Wesen	daarin verschijnt het zielewezen
Geweitet zu dem Weltensein	verwijd tot het wereldzijn
Und auferstanden	en opgestaan
Aus enger Selbstheit Innenmacht	uit de innerlijke macht van het enge zelf

Wanneer de mens zich bezielt weet door het goddelijke dan is het alsof een warm vuur bezit neemt van zijn wezen. Hij wordt *enthousiast*, dit betekent letterlijk: hij raakt vervuld van God. Het element van de *warmte* blijkt het beste aan te sluiten bij de aard van het theïsme. Warmte is het element waarin het *ik* van de mens zich kan ontplooiën. Het warmte-organisme in de mens ondersteunt de ik-organisatie. Het ik moeten we hier opvatten als het goddelijke wezen van de mens. Het is de geestelijke kern die zorgt voor de individuele ontwikkeling. Het hier bedoelde ik moeten we niet identificeren met het ik zoals we dat doorgaans in ons wakkere bewustzijn innerlijk beleven. Dat dagelijkse ik is niet meer dan een voorstelling van het ik dat als een spiegelbeeld optreedt vanuit de bewustzijnskrachten van het hoofd, op grond van het spiegelingsapparaat van de hersenen. Het ware wezen van het ik manifesteert

Churchill van 19-9-1946 (40). Zijn vader, Randolph Churchill, behoorde tot de genoemde kring van Edward VII. Winston Churchill heeft zowel in de Eerste als Tweede Wereldoorlog een grote rol gespeeld als minister. Op basis van uitspraken uit het midden van de eeuw kan terug - en vooruitgekeken worden. Wat was de oorsprong en streefrichting van het eenwordingsproject van Europa? Gewoonlijk worden Robert Schuman en Jean Monnet als founding fathers gezien met de start van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) in 1952, maar in de jaren twintig is het al een thema in bepaalde kringen, zoals we zullen zien.

Maar welk streven ligt ten grondslag aan de verdere eenwording van Europa, die sinds 1992 heel concreet vorm gaat aannemen met de aanstaande invoering van de Euro en de beperking van de vrijheidsruimte voor de begrotingen van de afzonderlijke landen?. Het ging van EGKS, via Europese Economische

Gemeenschap naar Europese Unie. De onderliggende motieven veranderden ondertussen steeds weer van een Europa als vredesgarantie naar een interne markt en een machtsblok. Nu, eind 1998 moet Europa nog een aangelegenheid van de burger worden.

Alle grote werkers aan de eenwording zijn in Aken geëerd met de Karel de Grote Prijs. Zo ook ex-generaal en latere minister Marshall van Amerika. Hij bracht in 1947 het naar hem genoemde Amerikaanse hulpprogramma op gang en stelde als voorwaarde voor deze hulp de economische samenwerking van de Europese landen. Is het ideaal van het ene, nieuwe Europa de renaissance van het Karolingische Rijk uit de negende eeuw?

Winston S. Churchill
(1874-1965)

Speech by Mr. Winston Churchill at Zürich University, 19 - 9 - 1946.

I wish to speak to you to-day about the tragedy of Europe. This noble continent, comprising on the whole the fairest and the most cultivated regions of the earth, enjoying a temperate and equable climate, is the home of all the great parent races of the western world. It is the fountain of Christian faith and Christian ethics. It is the origin of most of the culture, arts, philosophy and science both of ancient and modern times. If Europe were once united in the

Spoedig na het einde van deze Tweede Wereldoorlog brak de Koude Oorlog uit: een IJzeren Gordijn werd neergelaten in Europa. Het verdeelde niet alleen Europa in twee blokken, maar ook de rest van de wereld werd erin betrokken. Dit gebeurde in de jaren 1948-1949: de crisis in Berlijn, de 'val' van de democratische regering in Tsjechoslowakije door ingreep van de communisten, de Marshall-hulp voor West-Europa, de oprichting van de U.N.O., het verwerven van het atoomwapen door de Sovjet-Unie en de machtsovername van Mao in China.

En nu, na veertig jaar Koude Oorlog, afgewisseld met dooi- en vorstperioden, is er deze plotselinge ommekeer.

Het Oostblok was officieel veertig jaar een potentiële tegenstander. Navo-experts verklaren nu dat verrassingsaanvallen uit het Oosten nu uiterst onwaarschijnlijk zijn geworden.

Vele verklaringen en speculaties zijn er gegeven, de kranten staan er bol van. Officiële reacties, definitieve standpunten en politieke antwoorden ten aanzien van deze nieuwe situatie van de kant van het Westen, zijn nog niet uitgekristalliseerd. De Duitse kwestie, te weten het al of niet herenigen van de twee Duitslanden, wordt met de dag actueler.

Het plan van Edward VII als concept voor de twintigste eeuw, was niet openbaar. Er circuleerden in die tijd kaarten die de toekomstige vorm van Europa aanduiden. Men ging uit van een komende oorlog: de Habsburgse Monarchie is opgelost, Duitsland voor de helft verkleind, het tsarenrijk verdwenen. In een kaart uit 1890, die in kringen rond Edward VII cirkuleerde, staat boven Rusland 'desert', een staat voor socialistische experimenten. Dit plan is pas in 1932 publiekelijk toegankelijk geworden door de 'Geheimakten des Zaristischen Aussenministeriums'. (38) De historische feiten blijken er in hoge mate een uitwerking van te zijn.

Zijn er aanwijzingen dat er op dit moment nog geheime diplomatieke circuits zijn, zoals eind vorige eeuw? Is deze manier van politiek bedrijven verleden tijd? Zijn wij op dit moment de getuige van een plotselinge verandering met een nog niet zichtbare bedoeling? Is het denkbaar dat het (mogen) optreden van Gorbatsjov onderdeel is van iets anders? Allemaal vragen, die ons kunnen oproepen wakker en met nog meer interesse het politieke gebeuren in de negentiger jaren te volgen. Een Russisch spreekwoord komt in mij op dat ongeveer als volgt luidt: "Een gram waarheid weegt meer dan de hele wereld." (Nobelprijzrede van Solzjenitsyn: "One word of truth outlaws the whole world")

Tot zover deze in november 1989 geformuleerde gedachten. (39)

Tot slot geef ik hier, als mogelijk te gebruiken bronnen in de twaalfde klas, een deel uit een toespraak van paus Johannes Paulus II en een rede van Winston

zich in diepere en onbewuste lagen. Dit hogere ik heeft een leidende rol in de stofwisseling. Daar bewaakt het ik de integriteit van het eigen wezen in de afbraak en opbouw van stoffen. Het gebied van de stofwisseling vertegenwoordigt tegelijkertijd de belangrijkste warmtebron voor de mens. Als een innerlijke zon moet het ik het gebied van zijn stofwisseling voortdurend beheersen. De reikwijdte van het ik strekt zich niet alleen uit tot het gebied van de stofwisseling: via het warme bloed kan de mens zijn ik verbinden met zijn gehele lichaam.

Het stofwisselingsgebied vormt de basis voor het actieve leven van de mens. Dit actieve leven openbaart zich in de ziel als *wilsvermogen*. Steiner wijst er telkens weer op dat de mogelijkheid van bewuste wilshandeling met het gewone bewustzijn niet kan worden begrepen. Wat er precies gebeurt wanneer we bewust ons heen optillen onttrekt zich aan ons bewustzijn. In het gebied van de wil zijn wij vooralsnog slapende wezens. Netzomin als we ons hogere ik met ons gewone bewustzijn kunnen bevatten, netzomin kunnen we doordringen tot het gebied van de wil.

Theïme staat in het teken van God en religie. Het blijkt vooral verwant te zijn met het element *warmte*. Vanuit deze samenhang ligt het voor de hand om het theïsme als zieletoon tevens in verband te brengen met het zielevermogen van het *willen* dat zijn fundament heeft in de *stofwisselings-ledematen* mens.

Intuïtisme

"Intuïtisme ontstaat wanneer de mens zijn wereldbeschouwing voornamelijk ent op datgene wat in zijn innerlijk oplicht." De mens kent een innerlijk leven. Enerzijds reageert hij op de wereld met *gevoelens* zoals vreugde en verdriet. Deze gevoelens doen zich binnen de mens voor. Naast deze gevoelswereld kent de mens nog een tweede innerlijke wereld, namelijk de wereld van zijn *gedachten*. Dankzij het denkleven kan de mens zich een beeld vormen van de wereld en begrijpen wat zich om hem heen afspeelt. Ook gedachten zijn een innerlijke aangelegenheid: ze doen zich voor vanuit een *innerlijke blikrichting*. De theïst beschouwt de wereld om hem heen. De intuïtist daarentegen heeft voornamelijk interesse voor de fenomenen van zijn innerlijk, hij wendt de blik naar binnen en beschouwt zijn gevoelens en gedachten. De benaming intuïtisme is afgeleid van het Latijnse *intueor* met de betekenis van: *kijken naar; met de geest beschouwen*. Ook *tueor* bezit de betekenis van: *kijken naar*. Het voorvoegsel *in* kan uitgelegd worden als een aanduiding voor het innerlijk karakter van het kijken, vandaar ook het: *met de geest beschouwen* ofwel *innerlijk beschouwen*.

Steiner geeft nog een nadere karakterisering van het intuïtisme: "Diegene die

het beste wat zijn ziel kan bevatten zó opneemt dat hij het laat opgaan in zijn intuïties, die kan vergeleken worden met de maan bezingende en door de zilveren, milde maanglans in zijn ziel opgewekte intuïtistische schrijver. Zoals men het maanlicht in samenhang kan brengen met de fantasie, zo moet men occult gesproken de intuïtisten - in de hier bedoelde zin - in verband brengen met de maan." Welke intuïties heeft Steiner hier op oog? Zijn het de hogere inzichten die kunnen worden verkregen op grond van het vermogen van de intuïtie, het hoogste bovenzinlijke kennisvermogen in de reeks imaginatie, inspiratie en intuïtie? Dit lijkt een vrijwel onmogelijke interpretatie en wordt in het geheel niet gesteund door de context. Eerder moet worden aangenomen dat intuïties hier de gebruikelijke betekenis hebben van creatieve ingevingen, plotselinge verrassende inzichten in een praktisch of theoretisch scheppingsproces. Deze opvatting sluit aan bij het voorbeeld van een door zijn *fantasie* gegrepen schrijver. Het vermogen van de fantasie is niet alleen van belang voor een literair proces, maar is eigenlijk fundamenteel voor alle vormen van kunst. Het scheppen van kunst gaat uit van beeldende kwaliteiten. Steiner spreekt zelfs van een schrijver die de maan bezingt. De beoogde schrijver is dus bepaald geen nuchtere, prozaïsche scribent, maar eerder een gemoedsvol literator met een poëtisch vermogen. Het scheppingsproces kan dan zelfs het karakter hebben van een roes of een droom: het bewustzijn is niet volledig wakker, maar bevindt zich deels in een wereld van beelden.

De verbeelding is het vermogen om onafhankelijk van de buitenwereld tot eigen innerlijke voorstellingen te komen. Het gaat om de *binnenwereld* van de mens die een eigen wereld vertegenwoordigt desnoods volkomen los van de buitenwereld. De typering van de intuïtist sluit het best aan bij het beeld van een kunstenaar met een rijke fantasie en met een rijk gemoedsleven. Een goed ontwikkeld gevoelsleven en een gemoedvol gedachtenleven wijst op een mens die sterk leeft vanuit zijn *middengebied*. Het middengebied is vooral de plaats van de ademhaling. In dat gebied komt de mens via het element *lucht* in uitwisseling met de hem omringende atmosfeer. Dit element lijkt het best aan te sluiten bij de aard van het intuïtisme. Hierbij kunnen we ook bedenken hoezeer een gemoedsstemming van invloed is op de ademhaling. Gevoelsleven en ademhaling zijn innig met elkaar verbonden.

Naturalisme

"De naturalist is diegene die niet in staat is boven de natuurprocessen uit te stijgen, maar die bij de afzonderlijke verschijnselen blijft steken, zoals diegene die zijn blik nooit opricht naar de zon, maar alleen naar datgene kijkt wat de zon op de aarde te voorschijn brengt." Met deze woorden typeert Steiner de zieletoon van het naturalisme in samenhang met de aarde (gezien vanuit de

en grendel te laten verdwijnen. Om deze twee landen naar elkaar toe te laten groeien, heeft het Vaticaan ten tijde van het pontificaat van paus Leo III een bemiddelende rol gespeeld. De details noemen zou te ver voeren, maar zichtbaar wordt het onder meer door het ontstaan van diplomatieke relaties tussen het Vaticaan en Rusland en door de erkenning van de liberale, Derde Republiek, die zeer anti-clericaal was. (Sprekend is in dit verband dat in de tijd van de doorbraak van het liberalisme in de negentiende eeuw in Europa de R.K. kerk in 1870 het onfeilbaarheidsdogma van de paus inzake geloof en zeden uitvaardigt.) In plaats van het gevaar van het liberalisme, ziet paus Leo een ander gevaar opdoemen: het revolutionaire socialisme. Hij komt met zijn encycieliek "Rerum Novarum", het katholieke antwoord op het sociale vraagstuk.

Kijkend naar het verdere verloop van de gebeurtenissen, zien we dat sinds Edward VII - 61jaar oud - in 1901 zijn moeder opgevolgde, het ogenschijnlijk onmogelijke werkelijkheid werd. Reeds in 1894 was er na wederzijdse vlootbezoeken in Toulon en Krohnstadt al een verband tot stand gekomen tussen Frankrijk en Rusland. De tsaar hoorde bij deze gelegenheid zelfs de Marseillaise aan! In 1904 komt de 'Entente Cordiale' tussen Frankrijk en Engeland tot stand: Marokko zou Frans gebied worden en Egypte - het Suez-kanaal was al in handen gekomen van de Engelsen door toedoen van Joseph Disraëli - zou in Engelse handen blijven. Over een gemeenschappelijke gerichtheid tegen Duitsland werd niet expliciet gesproken. Daarmee kwam Englands ideaal om heel Oost-Afrika te verwerven een stuk naderbij. "Van Cairo tot Kaapstad" was hun ideaal. In 1907 komt een Engels-Russisch verdrag tot stand: de Walvis (Engeland) en de Beer (Rusland) sloten een verbond, mede tegen een geducht opkomende concurrent in Azië: Japan. Ook in dit verdrag is geen sprake van expliciete gerichtheid tegen Duitsland. Door deze abrupte verschuivingen in de internationale verhoudingen, kwamen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije met zijn Slavische volkeren, steeds meer alleen te staan. Het wachten was nog op de aanleiding tot de explosie tussen de twee tot stand gekomen machtsblokken. Engeland zelf was officieel in zijn verbonden en toezeggingen afwachtend ten aanzien van zijn nieuwe bondgenoten. Toen Duitsland in augustus 1914 zijn tweefrontenoorlog begon door Frankrijk aan te vallen via België en Luxemburg, rekenden de Duitsers niet op deelname van de Engelsen aan de oorlog en de Fransen waren niet zeker van de Engelse steun aan hun kant.

We kennen het verloop en de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Deze veranderde de wereld grondig. De wijze waarop deze beëindigd werd door de overwinnaars, droeg de kiemen in zich voor de Tweede Wereldoorlog, die twintig jaar later dan ook uitbrak. (De Engelse politiek in het interbellum is vanuit deze thematiek interessant. Niet alleen door het verraad van München in 1938).

Europa beheerste toen nog de wereld.

Eind jaren zeventig van de vorige eeuw zijn door toedoen van Bismarck twee maatregelen doorgevoerd in Duitsland, die zowel intern als extern desastreus gevolgen gehad hebben. Het zijn de invoering van het 'Schutzzollgesetz' (om de eigen graanproducenten te beschermen) en de antisocialisten-maatregelen. Het eerste leidde tot het einde van het vrijhandelsbeginsel tussen de staten en het tweede tot het definitief breken van zowel de liberale als de sociaal democratische traditie in Duitsland (die sinds 1830, maar vooral in 1848 sterk leefden.). Daardoor werden veel arbeiders als het ware geradicaliseerd. De democratische idealen konden zich niet langer verder ontwikkelen in het jonge keizerrijk en werden als het ware ten grave gedragen; het spook van de "bloedsbroederlijkheid", dat wil zeggen, het nationalisme steekt verheugd de kop op.

Deze ontwikkelingen hebben er mede toe geleid dat de Europese staten nu driftig op zoek gingen naar nieuwe markten, afzetgebieden en grondstofgebieden. In vijftig jaar tijd werden die delen van Afrika, die nog niet in Europese handen waren, in een golf van neo-kolonialisme door de Europese landen, zoals Engeland, Frankrijk, België en tenslotte, iets later, ook Duitsland, opgeslokt. Nederland deed toen niet mee, maar intensiverde na 1870 de "relatie" met Nederlands-Indië.

Het voorafgaande is natuurlijk een zeer globale schets, maar er is ook nog een ander gegeven, dat minder bekend is, maar wel relevant. Eind jaren tachtig van de vorige eeuw was er in Engeland een groep mensen rond Edward VII, de kroonprins van Queen Victoria, die op dat moment niet officieel aan de macht waren, maar wel veel macht hadden. Zij ontwikkelden in die tijd in het geheim een lange-termijn-politiek. Als hun geheime plannen op dat moment bekend waren geworden, zou het zowel in Engeland alsook in de andere landen als een utopie worden afgedaan: onmogelijk en niet realistisch. Het plan behelsde dat Engeland in de toekomst zowel met Frankrijk als met Rusland een verbond zou gaan vormen, gericht tegen Duitsland. Duitsland was in die tijd een steeds grotere concurrent voor Engeland geworden en het etiket "Made in Germany" op de producten werd steeds meer gezien als een graadmeter voor kwaliteit. Maar zowel met Frankrijk als met Rusland had Engeland in de gehele negentiende eeuw conflicten gekend wegens hun beider aanspraken op Afrika en Azië (met Frankrijk) en op aanspraken op Azië en het Balkangebied (met Rusland). Verder was Frankrijk sinds 1871 een democratische republiek (de zogenaamde Derde Republiek) geworden en Rusland was nog steeds een tsaristische autocratie onder leiding van de Romanovs. In het Rusland van tsaar Alexander III bestond een grote afkeer van het moederland der revoluties. Het zingen van de Marseillaise was al voldoende aanleiding om iemand achter slot

drieheid: zon, maan en aarde). Hij voegt er later nog aan toe: "Gaaf men uit boven dat wat de mens is, zoals men om de verschijning van de aarde te verklaren, zich omhoog moet wenden tot de zon en de maan - *dat doet de tegenwoordige wetenschap niet*³ - dan komt men ertoe te erkennen dat het gerechtvaardigd is om als drieheid naast elkaar te plaatsen: theïsme, intuïtisme en naturalisme."

Het naturalisme heeft kennelijk te maken met de aard van de huidige wetenschap, en in het bijzonder van de natuurwetenschap. De huidige natuurwetenschap is nog steeds vooral materialistisch van aard: zij erkent uitsluitend het bestaan van materie en dringt niet door tot hogere, bovenzinnelijke bestaansvoorwaarden. Zo loochent zij de etherische krachten die afkomstig zijn van de zon en geeft zij zich ook geen rekenschap van de krachten die uitgaan van de maan en inwerken op de astrale organisatie van de mens (bijvoorbeeld op zijn fantasielevens). Uitgangspunt voor de huidige natuurwetenschap is de zichtbare en tastbare natuur, de natuur die zich in het fysieke vlak openbaart. Vandaar de naam *naturalisme*, de zieletoon van de natuur, in de zin van de fysieke, niet-bovenzinnelijke natuur. Steiner had ook kunnen spreken van *fysicalisme*: een wereldbeschouwing die alleen het fysieke in beschouwing neemt.

Steiner heeft de benaming naturalisme ook vaak gebruikt als aanduiding voor de richting in de literatuur en de kunst die streeft naar een zo realistisch mogelijke weergave van de werkelijkheid. Dat leidt bijvoorbeeld tot romans met zeer gedetailleerde beschrijvingen of tot schilderijen die zoveel mogelijk een kopie van de werkelijkheid willen zijn. Het gevaar van deze benadering is dat het kunstzinnig element verzandt. Er is in het naturalisme eigenlijk geen plaats meer voor verbeeldingskracht. Er ontstaat al gauw een vorm van droog en nuchter registrerend denken zonder veel diepgang. Het probleem van de huidige natuurwetenschap is juist dat zij zich heeft gedistantieerd van de sfeer van het gemoed. De alternatieve goetheanistische natuurwetenschap laat de natuur wel spreken tot het gemoed en beschouwt de fantasie daarbij als een onmisbaar hulpmiddel om toegang te verkrijgen tot de fenomenen, zonder daarbij overigens afbreuk te willen doen aan de exactheid van het denken.

Hiermee blijkt het naturalisme als zieletoon een duidelijke verwantschap te bezitten met het zielevermogen van het *denken*. Een naturalist kan dus worden gezien als iemand die in sterke mate leeft vanuit de krachten van het *hoofd*.

Welk element sluit goed aan bij de gesteldheid van het naturalisme? Steiner brengt weliswaar het naturalisme makrokosmisch in samenhang met de aarde, maar dit moet niet worden verward met het element aarde. Er is juist veel voor te zeggen om het naturalisme als zieletoon van het denken in verband te brengen met het element *water*. Het denken kan namelijk niet begrepen worden in aardse

termen: deze activiteit gaat de fysieke dimensie te boven. Steiner wijst erop dat het denken mogelijk wordt gemaakt omdat na het zevende jaar *etherische krachten* ter beschikking komen van het hoofdgebied. Etherkrachten zijn bovenzinnelijke krachten die verantwoordelijk zijn voor alles wat leeft. Als levend wezen bezit de mens een etherlichaam. Dit etherlichaam kan zich vooral met de lichamelijkeheid verbinden via het element water. Alles in de mens wat gerekend kan worden tot het vloeibare, behoort tot het domein waarin het etherlichaam kan ingrijpen. Als extra bijzonderheid geldt dat de hersenen voor hun werking inderdaad afhankelijk zijn van het zogenoemde hersenvocht: door het hersenvocht ondervinden de hersenen een opwaartse druk waardoor ze zich in belangrijke mate aan de zwaarte-werking van het fysieke kunnen onttrekken. Op deze manier ontstaat een domein waarin het denken zich kan ontplooiën.

Antropomorfisme

Het antropomorfisme wordt als volgt ingeleid: "Tenslotte is er nog een vierde wereldbeschouwing; weliswaar is deze slechts in een enkel element aanwezig. Wanneer de mens in zijn hele benaderingswijze van de wereld zich om zo te zeggen slechts beperkt tot datgene wat hij bij zich, om zich of in zich kan ervaren: dat is antropomorfisme. Dit komt overeen met de aarde wanneer men haar op zichzelf beschouwt, ervan afgezien of ze omgeven is door de zon, de maan of door andere hemellichamen. Zoals we de aarde helemaal op zichzelf kunnen beschouwen, zo kunnen we ook met betrekking tot wereldbeschouwingen op niets anders letten dan op datgene wat we als mens in ons zelf kunnen vinden. Dan zal het in de wereld zo wijd verbreide antropomorfisme ontstaan." Steiner noemt het antropomorfisme ook de meest triviale wereldbeschouwing.

Terwijl de zodiakale wereldbeschouwingen hun macrocosmische oorsprong hebben in de wereldse wereldomhullende twaalfheid van de dierenriem, vertegenwoordigt het antropomorfisme het andere uiterste: zij laat zich bovenal leiden door het aardse krachtenveld. Zoals we eerder zagen hangen de zodiakale wereldbeschouwingen in de mens samen met zijn fysieke constitutie. Het fysieke lichaam is voor de mens de uiterste omhulling, zoals ook de dierenriem vanuit de aarde gezien de uiterste omhulling vertegenwoordigt. De dierenriem als het macrocosmisch hoogste staat zo tegenover de aarde als het macrocosmisch laagste. Het antropomorfisme vormt dan ook de meest *triviale* wereldbeschouwing.

In de mens hangt de op zichzelf staande aarde samen met de kern van het mensenwezen, namelijk het *ik*. De huidige aarde vormt het kosmische toneel voor de ontwikkeling van het ik. In drie voorafgaande wereldontwikkelingsstadia - resp. getiteld saturnus, (oude) zon en (oude) maan -

Achtentwintig jaar later, voorjaar 1945, ontmoetten Amerikaanse en Sovjetsoldaten elkaar in Torgau aan de Elbe en gaven elkaar de hand bij het vernietigen van Nazi-Duitsland.

Waar lagen de kiemen, respectievelijk de oorzaken van deze explosie van de Eerste Wereldoorlog?

Zonder volledig te kunnen zijn, wil ik een onderbelicht aspect naar voren brengen in de gangbare voorstellingen. Laten we kijken hoe de situatie honderd jaar geleden was in Europa, ten tijde van het zogenaamde 'Fin de siècle' van de negentiende eeuw. Enerzijds was het een tijd van ongekende vertrouwen in de mogelijkheden van het menselijk kunnen. Er leefde een groot enthousiasme en optimisme voor nieuwe technieken, de ontdekkingen op allerlei gebied (de auto!), zoals dat tot uitdrukking werd gebracht in de wereld-tentoonstellingen in Londen en Parijs. Anderzijds was er het voortduren van het schrijnende, niet opgeloste sociale vraagstuk, dat ontstaan was in de negentiende eeuw door de toenemende industrialisatie in de VS en West-Europa. Voor wat betreft de politieke verhoudingen in Europa, wil ik twee gebeurtenissen noemen, één uit 1889 en één uit 1890.

Honderd jaar geleden was Karl Marx weliswaar al enkele jaren dood, maar het marxisme was springlevend bij een groep van mensen, die in 1889 in Engeland ter voorbereiding van de wereldrevolutie de Tweede Communistische Internationale oprichtten. Zij deden dat in hun wetenschappelijke overtuiging dat het rad van het internationale noodlot zo wentelt, dat het kapitalisme zijn eigen doodgravers voortbrengt en dat het uiteindelijk zal leiden tot het begin van de wereldrevolutie. Deze zal een heilsstaat in het leven roepen, waarin geen vervreemding meer zal heersen.

In het jaar 1890 verliet Bismarck als kanselier het politieke toneel in Duitsland. Hij had niet alleen het tweede Duitse keizerrijk tot stand gebracht, maar ook ongeveer dertig jaar lang het land geleid en vanaf 1870 tot 1890 de buitenlandse politiek in Europa zodanig beheerst, dat er een gewapende vrede tussen de Europese staten in stand bleef, ondanks het herhaaldelijk optreden van internationale crises en conflicten. Door zijn korte-termijn-politiek en zijn geslepen politieke optreden, wist hij in die tijd de status quo in Europa te handhaven door primair met Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Italië allianties te sluiten om zo aartsvijand Frankrijk te isoleren.

Engeland voerde in de negentiende eeuw een politiek van afzijdigheid ten opzichte van Europa, de zogenaamde "splendid isolation". Dit onder invloed van binnenlandse vraagstukken (Ierland), maar vooral in verband met de voortdurende verdere uitbouw van het British Empire in Azië en Afrika. Zo lagen, globaal gesproken op dat moment de verhoudingen: Duitsland beheerste, als economisch sterkste land, in hoge mate het Europese statenconcert en

Kerstnummer van de schoolkrant van de Vrije School Brabant.

“Over enkele dagen loopt niet alleen het jaar ten einde, maar ook het voorlaatste decennium van de twintigste eeuw. Met het begin van de negentiger jaren komt het einde van de twintigste eeuw plotseling een stuk naderbij en daarmee tevens het einde van het tweede en het begin van het derde millennium na Christus. En dat, zo las ik in een “Dezer dagen” van Heldring in de N.R.C., zal zeker aanleiding gaan geven tot allerlei “Weltgeschichtliche Betrachtungen” in dag-, week- en vakbladen.

Het maakte destijds een grote indruk op mij als kind in de vierde klas van de lagere school om van mijn meester te horen dat wij, zijn leerlingen, het jaar 2000 wél zouden halen en hij zelf zeer waarschijnlijk niet !

Een geschiedkundige terugblik op de tachtiger jaren is op dit moment wellicht voorbarig, omdat we nog te weinig afstand kunnen nemen. Toch zijn de veranderingen die zich hebben voltrokken bij het optreden van Gorbatsjov in 1985 met zijn nieuwe politiek van Perestrojka en Glasnost dermate ingrijpend dat ze niet alleen betrekking lijken te hebben op dit decennium, maar op de twintigste eeuw als geheel en zelfs voor een deel ook nog op de negentiende eeuw. Deze veranderingen, die niet meer terug te draaien zijn, lijken de Koude Oorlog tussen V.S. en de S. U. te beëindigen. De ontwikkelingen in de Baltische landen, in Oost-Europese landen als Polen, Hongarije en in de voormalige D.D.R., betekenen een ware revolutie. Als geïnteresseerde tijdgenoot vraag je je af: hoe gaat dat verder ? Een ding is zeker, wat er ook moge gebeuren; het kan niet meer worden zoals het was. Het failliet van het communisme als ideologisch en sociaal-economisch model is in Rusland en Oost-Europa ondubbelzinnig aan het licht gekomen. De vele communistische staten zijn niet alleen politiek, economisch, sociaal, ecologisch, maar vooral ook moreel vastgelopen. En velen denken en sommigen durven het uit te spreken: Lang leve het kapitalisme.

Met deze onverwachte, abrupt ingezette “implosie” in het midden van de tachtiger jaren, lijkt de twintigste eeuw een ander gezicht te krijgen. Het begin van de twintigste eeuw wordt meestal aangegeven met een “explosie”: het schot in Sarajevo. Het vormde de aanleiding tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in juli 1914. In de woorden van Stephan Zweig: “Eine Sternstunde der Menschheit”. De oorlog veranderde Europa voor vier jaar lang in een slagveld. Het betekende een schok, een ontwaken uit de illusies en schijnzekerheden waarin men leefde. Op het einde, in 1917, grepen de V.S. voor het eerst in de geschiedenis van Europa in. In dezelfde tijd namen de Bolsjewiki in Rusland de macht over en de Sovjet-Unie als communistische staat werd opgericht.

is achtereenvolgens de basis gelegd voor het fysieke lichaam, het etherlichaam en het astraallichaam van de mens.⁴ Dit betekent dat het fysieke in zijn ontwikkeling het verst gevorderd is en dat het ik eigenlijk nog maar in een pril stadium verkeert. Het antropomorfisme is de wereldbeschouwing in het teken van het ik. Wat voor de mens het hoogste is, het ik, betekent vooralsnog vanuit oogpunt van de macrocosmische ontwikkeling het laagste. Pas gedurende het huidige aarde-stadium raakte de materie in een verdere fase van verdichting waarbij zij voor het eerst in de toestand kwam van de vaste stof. Het aarde-stadium brengt dus de verschijning met zich mee van het element *aarde*. Het harde contact met de aarde is een noodzakelijke voorwaarde voor de mens om tot zelfbewustzijn te komen en te ontdekken dat hij zich kan ontwikkelen tot een zelfstandig geestelijk wezen. Zijn fysieke bestaan op aarde brengt aanvankelijk een geestelijk isolement met zich mee: hij is afgesnoerd van de geestelijke wereld, waar hij wel uit afkomstig is. Het ik vertegenwoordigt een geestelijk principe maar het geestelijke gehalte van het ik verkeert als het ware nog in een verdichte vorm. Wil de mens zich weer oriënteren op zijn spirituele herkomst en bestemming dan moet hij zijn wezen leren verruimen. Het ik is als een zaadkiem die vatbaar is voor ontwikkeling in de richting van de geestelijke wereld. Vooralsnog is het ik sterk op zichzelf gericht en het antropomorfisme vertegenwoordigt de beginfase in de ontwikkeling van het ik. Er is aandacht voor de dingen in zich, om zich, voor zich. Alles draait nog om het ik. Een *egocentrische* instelling is het uitgangspunt voor de antropomorfe wereldbeschouwing. De wereld wordt gezien vanuit de enge grenzen van het zelf. Het wereldbeeld wordt gevormd *conform de mens zelf*, dat wil zeggen: antropomorf (‘antropos’ is het Griekse woord voor mens, ‘morfe’ is Grieks voor vorm). Het antropomorfisme is daarom de minst kosmische en de meest triviale wereldbeschouwing

Temperamenten tegenover elementaire wereldbeschouwingen

Inleiding

In de leer der temperamenten worden vier basistypen onderscheiden, namelijk het *cholerische*, het *sanguinische*, het *flegmatische* en het *melancholische* temperament. Het temperament is een aanduiding voor een fundamentele hoedanigheid van een mens. Volgens Steiner hangt het temperament samen met de onderlinge samenhang van de vier wezensdelen van de mens: het temperament is de uitdrukking van de onderlinge verhouding van het fysieke lichaam, het etherlichaam, het astraallichaam en het ik. De verschillende temperamenten onderscheiden zich van elkaar doordat telkens één bepaald wezensdeel de andere wezensdelen overheerst. Steiner maakt hierbij

onderscheid tussen de constitutie van het kind en die van de volwassene: voor het kind geldt een andere samenhang van wezensdelen met temperamenten dan voor de volwassene. In de volgende beschouwing wordt uitgegaan van de situatie van de volwassene. Voor de wereldbeschouwingen mag immers uitgegaan worden van het zelfstandige volwassen individu.

Aangezien elk wezensdeel een specifieke verwantschap bezit met één bepaald element, geldt ook voor de vier temperamenten dat ze zich onderscheiden volgens de vier elementen. De vier basistypen vormen eigenlijk uitersten. Al naar gelang de configuratie van de wezensdelen kan iemand meerdere temperamenten tot uitdrukking brengen.

Gedurende een aardeleven is het ik als individueel-geestelijke kern van de mens via het astraallichaam en etherlichaam verbonden met het fysieke lichaam. In het fysieke lichaam ontmoet de individuele mens de algemene stroom van de erfelijkheid. De fysieke erfstroom betekent voor de individualiteit vaak een te overwinnen hindernis. Al naar gelang van het krachtenspel van de wezensdelen lukt het de ene mens beter om met zijn individuele wezen het fysieke te doordringen dan de andere mens. Het temperament bemiddelt op een bepaalde wijze tussen het geestelijke principe in de mens en zijn stoffelijke verschijningsvorm. De onderlinge verhouding van de wezensdelen heeft ook zijn weerslag op de gesteldheid van het etherlichaam. Volgens Steiner verschilt de constitutie van het etherlichaam al naar gelang het temperament. Dat betekent daarom nog niet dat het temperament alleen een kwestie is van een verschillend geaard etherlichaam. Het gaat bij het temperament om de omvattende verhouding van het geestelijke in de mens ten opzichte van zijn aardse belichaming. De bemiddeling die door het temperament op een bepaalde wijze wordt verzorgd rechtvaardigt de opvatting dat het temperament zijn plaats en werking in belangrijke mate in het *midden* van de mens ontwikkelt, dat wil zeggen in het *zielegebied*. De ziel vormt immers het overgangsgebied van de geest naar het lichaam.

We willen nu telkens uitgaan van een korte karakterisering van een bepaald temperament om vervolgens te bezien of het mogelijk is om een bepaalde elementaire wereldbeschouwing hiermee in verband te brengen. Op voorhand kan het overigens nooit de bedoeling zijn om het begrip temperament te vereenzelvigen met het begrip elementaire wereldbeschouwing. Temperament vormt een algemene gesteldheid van een mens: ieder mens kan worden getypeerd naar een of meerdere temperamenten. Maar niet ieder mens kan als representant worden opgevat van een of meerdere elementaire wereldbeschouwingen. Het gebied van de wereldbeschouwingen heeft vooral betrekking op mensen die de innerlijke drang bezitten om in hun denken zich rekenschap te geven van hun verhouding tot de wereld. Een temperament kan

de Sovjet-Unie ook in het bezit is van het wapen, begint een nieuwe fase in de oorlogvoering tussen de ex-bondgenoten. De naam van Koude Oorlog wordt al in 1949 gegeven door Walter Lippman. Het is niet alleen een ideologische, geestelijke oorlog tussen kapitalisme en communisme, maar vooral ook een bewapeningswedloop tussen beide over de hoofden van de Europeanen heen. Tot 1989 zagen we een muur, een IJzeren Gordijn door Midden-Europa, als scheidslijn tussen deze twee werelden. Aan de ene kant, het kapitalistische Westen onder leiding van Amerika, dat opkomt voor de vrijheden, belangen en rechten van het individu, en aan de andere kant het communistische Oosten onder leiding van de Sovjet Unie, dat zich primair op het belang van het geheel, de totaliteit oriënteerde.

In de zestiger jaren leefde in Midden-Europa de roep om een derde weg, zoals deze onder andere in de Praagse Lente door Alexander Dubcek c.s. naar voren werd gebracht: 'een maatschappij met een menselijk gezicht'. Deze beweging werd door Moskou, zonder ingrijpen van het Westen, gewelddadig de kop ingedrukt. (37) Sprekend in dit verband is dat na de val van de Muur in de negentiger jaren de woorden Midden-Europa en Derde weg weer opdoken. In 1998 wordt door de Amerikaanse president Clinton en de Engelse premier Blair het begrip 'Derde weg' gebruikt als ideologie voor hun politiek met als ideaal de vrije- markt-economie.

3. Een andere aspect van de moderne, materialistische natuurwetenschap is in het laatste deel van de twintigste eeuw zichtbaar geworden in de techniek en praktijk van wat nu genenmanipulatie genoemd wordt. Experimentele ontwikkelingen in biochemie en biogenetica met plant, dier en mens, hebben ertoe geleid dat resultaten reeds worden toegepast in bijvoorbeeld landbouw en geneeskunde. Een oud ideaal lijkt door deze ontwikkeling werkelijkheid te worden namelijk om in te grijpen, te manipuleren en de VORM te veranderen of eenzelfde vorm te laten ontstaan in genoemde natuurrijken. Met deze techniek komt de morele verantwoordelijkheid in een nieuw licht te staan, maar dat vooronderstelt begrip en inzicht in wat men doet.

Sinds de val van de Muur in 1989/1990, de instorting van de Sovjet-Unie, de eenwording van Duitsland, de omvorming van de E. E. G. tot E. U. in 1992, de uitbreiding van de NAVO en de invoering van de Europese Monetaire Unie met de EURO en de pogingen om te komen tot een Europese Politieke Unie, lijken op het eerste gezicht heel verschillende, toevallige zaken te zijn, die weinig met elkaar te maken hebben.

Is dat zo ?

Ik laat nu een bespiegeling volgen die ik, bij de overgang naar de negentiger jaren in de twintigste eeuw, geschreven heb in november 1989 in het

doorbrekende individualisme. Anthroposofisch uitgedrukt: het is het tegenbeeld van het aan de tijd zijn van de geestelijke ontwikkeling, zoals Rudolf Steiner deze onder meer heeft gekarakteriseerd in het in hoofdstuk vier genoemde boekje. (3)

Het inzicht in het verschijnsel nationalisme is belangrijk voor het doel van de Vrije School : het wekken van de individualiteit.

Soms komt, door een expliciete vraag van een leerling, de plaats van de Vrije School in deze eeuw aan de orde in de klas. Deze Vrije School is onderdeel van de driegeleding van het sociaal organisme van Rudolf Steiner, wat géén programma met voorschriften is, maar een aanzet tot begrip van hoe de maatschappij volgens haar immanente levenswetten gevormd kan worden. De mensheidsidealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap, die expliciet klonken ten tijde van de Franse revolutie, hebben in deze opvatting een centrale plaats. Vrijheid in het culturele en geestesleven (waartoe kunst, wetenschap, religie en onderwijs behoren, geleid door organen van zelfbestuur); Gelijkheid in het rechtsleven en de (door een democratisch bestuur geleide) politiek en Broederschap op economische gebied (dienstverlening en alles wat te maken heeft met productie, distributie, en consumptie van goederen), door vorming van associaties, waardoor de economie zich oriënteert op reële behoeften.

2. Een andere aspect is zichtbaar geworden in het gebruik van de atoombom in augustus 1945. De aanzetten ervoor liggen, óók in het begin van de twintigste eeuw, als bij fysici nieuwe inzichten doorbreken, zoals de 'ontdekking' van Albert Einstein in 1905 dat materie rustende energie is. In 1938, drieëndertig jaar later, vindt de ontdekking plaats van de kernsplitsing door Otto Hahn. Het vormt een aanleiding voor honderden onderzoekers uit de hele wereld om in beweging te komen: de kernwapens waren internationaal, vóórdát ze materieel bestonden. Het maken en het gebruik van de atoombom zijn gebeurtenissen, die mens én mensheid als zodanig raken.

Een nieuw vermogen is in handen van de mens gekomen waardoor hij zich toegang heeft verschaft tot nieuwe gebieden van de werkelijkheid. Daardoor is het wereldbeeld veranderd en worden nieuwe morele vragen opgeroepen. De uitwerking en vernietigingskracht van dit wapen vormt een aanslag op de chromosomen en dus een vernietiging van het leven zelf.

Aan het lot van Oppenheimer, die als directeur van het laboratorium in Los Alamos, waar de bom operationeel werd gemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog, kan het morele probleem duidelijk worden gemaakt. In 1954 werd Oppenheimer, wegens vermeend communistische sympathieën, gedwongen af te treden als voorzitter van de Atomic Energy Commission. In 1963 wordt hij gerehabiliteerd. Hij was voorstander van het openbaar maken van alle wetenschappelijke kennis, inclusief het atoomgeheim. (36) Als in 1949

men uitleven in denken en doen. Maar als men weinig affiniteit met het denken heeft, zal zich ook geen duidelijke wereldbeschouwing kunnen vormen. Een mogelijke en verder te onderzoeken samenhang tussen temperamenten en elementaire wereldbeschouwingen komt neer op de volgende vraagstelling. Geldt in het algemeen voor een representant van een bepaalde elementaire wereldbeschouwing dat zijn wereldbeschouwing in samenhang staat met zijn temperament? In dit artikel wordt geconcludeerd dat een sterke samenhang inderdaad gerechtvaardigd is.

Cholerisch temperament & theïsme

In een cholericus is het *ik* dominant ten opzichte van de overige wezensdelen. Het betreft iemand die goed weet wat hij wil en zijn intenties met kracht kan omzetten in daden. Het warme, pulserende bloed is toonaangevend voor het cholerisch temperament. Met vuur treedt de cholericus de wereld tegemoet om de dingen zoveel mogelijk naar zijn hand te zetten. Het element *warmte* overheerst. Het *wilsleven* treedt bij een cholerisch temperament het meest op de voorgrond.

Eerder zagen we dat het theïsme met zijn goddelijk enthousiasme eveneens verwant is aan het element warmte. Ook de theïst leeft vooral vanuit zijn als goddelijke beleefde kern; deze brengt hem tot goddelijke hoogten en geeft richting aan zijn leven. Gesteld kan worden dat als een cholericus tot innerlijk bewustzijn komt van zijn wezenlijke gesteldheid, hij met name ontvankelijk wordt voor theïstische motieven.

Sanguinisch temperament & intuïtisme

Voor de sanguinicus bestaat het toonaangevende wezensdeel uit het *astraallichaam*. Deze gesteldheid brengt met zich mee dat het gevoelsleven en het voorstellingsleven goed ontwikkeld zijn. Het lichamelijke instrument voor de innerlijke beelden en belevingen van het astraallichaam is het zenuwstelsel. De eenzijdigheid van een sanguinisch temperament komt tot uitdrukking in een moeilijk te beheersen stroom van gedachten en gevoelens. Deze gaat met de sanguinicus gemakkelijk op de loop. Zijn ik heeft er te weinig controle op: het golft in hem op en neer. Als gevolg hiervan ontstaat een grillig patroon van interesses. De belangstelling is vluchtig, de aandacht voor de dingen beklijft niet. De indrukken en voorstellingen wisselen elkaar snel af zonder duidelijke lijn. Het *gevoelsleven* staat bij de sanguinicus voorop. Ook het voorstellingsleven bezit een gevoelsmatige, passieve kwaliteit. De gevoels sfeer hoort bij het middengebied van de mens. In dit gebied speelt zich de ademhaling

af. De sanguinicus heeft affiniteit met het element *lucht*: luchtig en vluchtig vliert de sanguinicus door het leven.

De intuïtist komt naar voren als iemand die in zijn wereldbeschouwing voornamelijk baseert op datgene wat innerlijk in hem opkomt aan gevoelens en gedachten. De karakterisering van de sanguinicus is ook op de intuïst van toepassing, maar onder de sanguinici onderscheidt hij zich door een affiniteit met de beschouwelijke instelling. Immers niet iedere sanguinicus bezit de impuls om in zijn denken verantwoording af te leggen van zijn positie in de wereld. Niet iedere sanguinicus komt tot een wereldbeschouwing. Maar als hij ertoe komt draagt het de zieletoon van het intuïtisme.

Flegmatisch temperament & naturalisme

Kenmerkend voor de flegmaticus is het zich sterk doen geldend *etherlichaam*. Het is iemand die vooral in de ban is van de levensprocessen van zijn organisme. Met behagen en onbehagen volgt hij de verrichtingen zijn etherlichaam. De flegmaticus kan zodanig opgaan in het genieten van de eigen lichamelijke dat hij weinig behoefte voelt om zich om de buitenwereld te bekommeren. Hij is gesteld op zijn rust en komt moeilijk tot actie. Het etherlichaam staat vooral in relatie met het water-organisme van de mens. De levenskrachten doen zich vooral gelden vanuit een stromende kwaliteit: de opbouw van het menselijk lichaam vindt plaats vanuit het vloeibare medium. De flegmaticus is sterk verbonden met het element *water*.

Hoe verhoudt zich de naturalist tot de flegmaticus? De naturalist betreft iemand die het vermogen van denken eenzijdig tot ontwikkeling heeft gebracht. Het eenzijdige denken komt tot begrip van de dode natuur, maar niet van de levende natuur. Zonder dat de naturalist dat beseft is het denken echter zelf afhankelijk van de levenskrachten van zijn organisme. Vandaar dat we ook bij de naturalist een samenhang constateerden met het etherische in combinatie met het element water. Dat geeft een samenhang tussen de flegmaticus en de naturalist. De flegmaticus beleeft de sfeer van het etherische sterk en de naturalist is in zijn denken schatplichtig aan zijn etherorganisatie.

Een naturalist is bovenal een denker, hij leeft vooral in de bovenpool. Maar wat is de relatie tussen het flegmatische en het denken? Steiner heeft voor het denken van de mens vaak het beeld gebruikt van iemand die niet zelf hoeft te lopen maar zich laat voortdragen in een koets. Net als de flegmaticus is de denker pur sang gesteld op zijn rust en weinig geneigd tot actie. Om het denken tot zijn recht te laten komen, moet een mens in de leunstoel gaan zitten van de flegmaticus. Van de drie zielevermogens komt het *denken* het meest tot zijn recht bij een flegmatisch temperament. Dat wil niet zeggen dat iedere

Hitler zijn er variaties op. In de overige landen van Europa bloeide tussen de twee wereldoorlogen het fascisme. Het leidde tot de gruwelijkste periode uit de mensheidsgeschiedenis met genocide en ethnische zuiveringen, een eufemistisch woord voor volkerenmoord. Die duurt tot in onze dagen voort, overigens niet alleen in Europa. Dit nationalisme in zijn vele gedaanten in de twintigste eeuw, is onder meer ook reactie op en het tegenbeeld van de democratische liberale rechtsstaat waar de mens als individu tot zijn recht wil komen, onafhankelijk van zijn aanleg en milieu. Deze liberale idealen doken in het midden van de negentiende eeuw rond 1848 weer op in Europa, nadat ze, als reactie op de Franse revolutie en het optreden van Napolen, door het conservatieve Congres van Wenen (1815) verboden waren. Deze idealen en het ontwaken van de volkeren waren toen niet primair economisch, maar politiek van aard: het was een streven naar een grondwet en een politiek systeem met volksvertegenwoordiging en vrije verkiezingen.

Waar breken deze gedachten door en waar niet? We kijken naar deze ontwikkeling, die in Europa per land verschillend verlopen is. In Italië en Duitsland leidde deze impuls tot hun staatkundige eenwording, maar in plaats van de liberale rechtstaat kwam in 1871 in Duitsland de nationale (Pruisische) machtsstaat in het tweede Duitse keizerrijk van Otto von Bismarck.

Maar keren we terug naar het nationalisme met zijn alles overheersende rol in de twintigste eeuw. Wat is die 'bloeds-broederlijkheid', die zo kon en nog steeds kan werken om de mensen in beweging te zetten? Het opvlammende nationalisme op het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw in Europa was uitdrukking van verzet tegen nieuw opkomende bewegingen die met de verzamelnaam modernisme kunnen worden aangeduid. Het zijn het liberalisme, het communisme, het socialisme, het kosmopolitisme, het anarchisme, het feminisme, het materialisme en dergelijke meer. Dit nationalisme gaat vanaf de veertiger jaren in de negentiende eeuw, steeds meer conservatieve, militaristische en imperialistische vormen aannemen. De uitbreiding van onderwijs voor iedereen, de opkomende pers, en het geschiedenisonderwijs kleurden en voedden de droom van nationale grootheid en superioriteit.

Het nationalisme heeft uiteindelijk geleid tot de ... twee wereldoorlogen.

Waar is dit heersende nationalisme de uitdrukking van?

Het benadrukt de geografische en ethnografische omstandigheden waarin men geboren is, wat het woord nationalisme etymologisch ook uitdrukt. Het is tegenbeeld van wat in de Middeleeuwen in kiem reeds zichtbaar werd in de drie impulsen van klooster-, ridder-, en stadswezen, waarin de bloedsamenhang- en bodemgebondenheid van de mens overwonnen werd. Voor de moderne tijd kan men het zo zeggen: het nationalisme is het tegenbeeld van het moderne

Duitse en Russische volk met hun karakteristieke ontwikkeling vanuit hun geografische en historische context.

De uitwerking daarvan op de staatkundige, en politieke machtsverhoudingen in de wereld in de negentiende en twintigste eeuw worden daarna uitvoeriger besproken, met als doel om tot een overzicht van de huidige wereldsituatie te komen. Daarna wordt deze periode geplaatst tegenover de voorafgaande en wat in klas tien en elf besproken is.

Het hangt nu veelal van de bijdrage van de klas af, wat er aan vragen en gesprekken aan de orde kan komen. Zo kan bijvoorbeeld aan de orde komen wat Rudolf Steiner 'het jonger worden van de mensheid' heeft genoemd, vanuit de vraagstelling van de ontwikkeling van de democratie. (35) Maar ook de holocaust, ontwikkeling van godsdiensten en secten, kunst en wetenschap kunnen onderwerp van gesprek worden. Voor het bereiken van het ideaal van het overzicht van het geheel en van het kunnen plaatsen van details in het geheel, is het voor de leraar nodig dat hij gezichtspunten heeft, waaruit hij de leerlingen wil laten kijken, opdat ze iets kunnen gaan zien en ontdekken.

In het hierna volgende wil ik enkele voorbeelden geven van momenten uit de moderne geschiedenis, waarin ten gevolge van bepaalde specifieke inzichten en doelstellingen wissels zijn verlegd.

We hebben bij de bespreking van de stof voor klas negen bijvoorbeeld de betekenis van de twee vredesconcepten van Wilson en Lenin al genoemd voor het begrijpen van de twintigste eeuw. Deze komen nu weer aan de orde, maar veel uitvoeriger en in samenhang met hun concrete uitwerking op het verloop van de twintigste-eeuwse geschiedenis. Als het lukt om iets van dat historische verloop in Europa aan de hand van beschrijvingen van een aantal wezenlijke momenten te laten zien, dan wordt zichtbaar welke rol de mens daarin speelt. Zo opgevat, wordt Geschiedenis tot menskunde of anthropologie.

Als we de periode van het einde van de negentiende en de twintigste eeuw met een telescopische blik proberen te overzien, kunnen we drie belangrijke aspecten van het menszijn waarnemen die de vraag naar het wezen van de mens kunnen oproepen.

Allereerst gaan we in op deze drie werkzame impulsen, als achtergrond voor de leraar, van waaruit gekeken kan worden naar deze periode. Daarna volgen dan voor de leerlingen enkele manieren om zicht te krijgen op een samenhang in de lange-termijn-wereldpolitiek.

De drie aspecten.

1. De Eerste en de Tweede Wereldoorlog hebben hun oorzaak in het aan het einde van de negentiende eeuw ontstane nationalisme in West-Europa. Het totalitaire communisme van Lenin en Stalin en na 1945 van de vazalstaten van de Sovjet-Unie, het fascisme van Mussolini en het nationaal-socialisme van

flegmaticus zich zal ontpoppen als denker. Maar je kunt wel zeggen dat de flegmaticus neigt naar een innerlijk broeden vanuit een element van rust. Dit innerlijke broeden kan uitgroeien tot de dimensie van beschouwelijkheid. De naturalist is dan de flegmaticus bij wie deze beschouwelijkheid duidelijke proporties heeft gekregen. De aard van deze beschouwelijkheid is gedistantieerd te noemen. Het is als de koele denker die vanuit de ramen van zijn koetsje naar buiten kijkt zonder de behoefte te gevoelen om uit te stappen en zich werkelijk in de wereld te geven.

Melancholisch temperament & antropomorfisme

Bij het melancholisch temperament doet van de vier wezensdelen het *fysieke lichaam* zich het meest gelden. Een melancholicus leeft vanuit de ervaring dat hij zijn fysieke instrument niet goed kan hanteren. Het fysieke biedt zoveel weerstand aan de hogere wezensdelen dat hij er zich niet goed in kan uitdrukken. Dat veroorzaakt een disharmonie tussen het fysieke lichaam en de hogere wezensdelen. Als het fysieke lichaam zijn eigen gang gaat dan heeft het de tendens om te verharden: het vertegenwoordigt immers de meest dichte omhulling van ons wezen. Het overheersen van zijn fysieke lichamelijke roept in de melancholicus een gevoel van pijn en verdriet op. Een stemming van droefgeestigheid hoort bij het melancholisch temperament. De constitutie van melancholie komt overeen met het element *aarde*. De vaste aardse stof is niet meer ontvankelijk voor het hogere. Het element aarde heeft zich als het ware afgesnoerd van het kosmische en is in een verstarde vorm terecht gekomen die hoogstens nog herinnert aan het oorspronkelijk kosmische, maar het kosmische niet meer actief vertegenwoordigt. Zo bestaat voor de melancholicus het gevaar dat hij *in zichzelf* blijft steken en zich niet meer actief kan verbinden met zijn omgeving.

De antropomorfist heeft eveneens te maken met de aarde die op zichzelf staat en zijn verband met de kosmos is kwijtgeraakt. Het element aarde staat ook bij hem voorop. Hij komt naar voren als iemand die in zijn benadering van de wereld vooral gefixeerd is op de vraag wat het allemaal *voor zichzelf* te beduiden heeft. Het is de wereldbeschouwing waarbij het ik volledig in het middelpunt staat. Het wezen van de mens komt in het ik tot innerlijk ontwaken vanuit de confrontatie met de harde aardse wereld. Vooralsnog blijft het ik gevangen in zichzelf, maar het ik van de mens zal in de loop van de ontwikkeling van de mensheid meer en meer vat krijgen op de omhullingen van zijn eigen wezen. Uiteindelijk zal de mens ook tot beheersing komen van zijn

uiterste omhulling, namelijk zijn fysieke lichamelijkheid. Maar voorlopig meet de antropomorfist de wereld af aan zijn eigen voorstellingen. Voorzover een melancholicus gevangen is in zichzelf en geneigd is tot beschouwelijkheid ontstaat een wereldbeschouwing met antropomorfe trekken.

Voorbeelden van elementaire wereldbeschouwingen

Inleiding

We willen vanuit de geschiedenis van de filosofie een paar voorbeelden noemen die passen in het beeld van de hier behandelde wereldbeschouwingen. Binnen de voordrachtencyclus waarin Steiner deze wereldbeschouwingen introduceerde, worden van deze wereldbeschouwingen geen voorbeelden genoemd. Steiner heeft in "*Rätsel der Philosophie*" bij de behandeling van het begin van de Griekse filosofie wel een paar voorbeelden genoemd van filosofen voor wie de inhoud van hun denken sterk is beïnvloed door de aard van hun temperament. Dit betreft in het bijzonder de hier te behandelen filosofen Thales, Anaximenes en Heraclitus. In het licht van de hier verdedigde samenhang tussen temperamenten en elementaire wereldbeschouwingen zijn deze voorbeelden waardevol genoeg om hier te worden besproken.

Bij het zoeken naar geschikte representanten moet worden bedacht dat er telkens meerdere niveau's van wereldbeschouwingen door elkaar heenspielen. Iemand kan affiniteit bezitten met een zodiakale wereldbeschouwing, tegelijkertijd verbonden zijn met een planetaire wereldbeschouwingsstemming, getekend zijn door een bepaalde zieletoon en vatbaar zijn voor een bepaalde mate van antropomorfisme. De complexiteit is dus in beginsel zeer groot en dat maakt het natuurlijk extra moeilijk om ondubbelzinnige, duidelijke representanten te vinden.

Theïsme

Volgens Steiner is het wereldbeeld van de Griekse filosoof *Heraclitus* (ca. 550 - 480 v. Chr.) uit Efeze de uitdrukking van een cholerisch innerlijk.⁵ Zijn beschouwingswijze is verwant met het vuur. Het vuur zorgt voor dynamische veranderingsprocessen. Heraclitus benadrukte het wordingskarakter van de wereld: niets is blijvend, alles ondergaat veranderingen. Aan hem wordt de bekende uitspraak toegeschreven dat je niet tweemaal kunt baden in dezelfde rivier. Voortdurend is er sprake van elkaar weerstrevenende krachten. Fundamentele tegenstellingen liggen ten grondslag aan alle dingen: "Oorlog is de vader van alle dingen." De wereld zelf is een eeuwig zichzelf transformerend

eindexamens, is er naast een periode geschiedenis ook nog een vakles in het rooster.

Meestal komt in deze vaklessen de periode na 1945 aan de orde. Onderwerpen als ontstaan en verloop van de Koude Oorlog in Europa, de dekolonisatie van Azië en Africa en de ontwikkelingen in China en Japan in de twintigste eeuw. In de geschiedenisperiode is het tot overzicht komen van de mensheidsgeschiedenis aan de orde, zodat de leerlingen, ondanks het chaotisch karakter van de hedendaagse wereldsituatie, een zin, een diepere zin in het mensheidsgebeuren kunnen vermoeden of werkzaam kunnen zien. Een belangrijk aspect, dat weliswaar niet expliciet wordt genoemd, is dat het de beslissingen en besluiten van mensen zijn die de loop van de nieuwe geschiedenis bepalen. Op grond waarvan werden door de concrete mensen juist die beslissingen en besluiten genomen? Welke analyses, visies, en opvattingen zijn er, op grond waarvan regeringen - die in de westerse parlementaire democratieën elkaar snel afwisselen - een lange termijn-politiek voeren? Met name in tijden van grote veranderingen, als nieuwe ontwikkelingen in gang gezet worden, spelen deze een grote rol. Feit is natuurlijk dat de huidige politieke wereldconstellatie resultaat van het verleden is.

De veelal heersende vooronderstelling - die ten grondslag ligt aan de gangbare voorstelling van de negentiende en twintigste eeuwse geschiedenis - dat besluiten en strategieën van regeringen alleen voortkomen uit korte-termijnplanning en reacties vormen op gebeurtenissen, die uitsluitend resultaat zijn van oorzaken uit het verleden, is eenzijdig en zelfs bezijden de waarheid. Als dat het geval zou zijn, zou geschiedenis bestaan uit toevallige gebeurtenissen, waar geen samenhang of verband in te zien is.

Welke gebeurtenissen kunnen we, als we naar het jongste verleden kijken, herkennen als symptoom van bepaalde werkzame impulsen en welke impulsen zijn dat? Een vraag die voor de leraar beantwoord moet worden, wil hij tot een overzicht kunnen komen.

Gezien de beperktheid van tijd, wordt met name de Nieuwe Tijd vanaf de veertiende, vijftiende eeuw globaal besproken. We kijken - door vragen te stellen - naar wáár en bij wie de Nieuw Tijd begint door te breken, zoals dat te herkennen is aan de bekende fenomenen van Renaissance, Reformatie, humanisme, burgerlijke en nationale bewegingen, en van de doorbraak van de natuurwetenschappen en de resultaten daarvan.

We komen vervolgens tot een karakterisering van de verschillende kwaliteiten van die volkeren in Europa, die koploper waren in deze ontwikkeling in het begin van de Nieuwe Tijd. We kunnen denken aan de bijdragen in dit opzicht van de Zuid-Europese volkeren als de Italianen, Portugezen en Spanjaarden. Vervolgens de kenmerkende bijdragen van het Nederlandse, Engelse, Franse,

[Redactionele opmerking: De onderstaande tekst is op kleine onderdelen taaltechnisch gewijzigd, helaas was het niet meer mogelijk de auteur inzage te geven in de geredigeerde versie. De verantwoordelijkheid voor deze versie ligt daarom geheel bij de redactie.]

Overzicht van de wereld krijgen

Grondmotief klas 12

door Jan Klaasen

Met het bereiken van de hoogste en tevens laatste klas van de Vrije School, gaan de leerlingen zich tijdens het jaar ook bezighouden met de vraag, waar en op welke wijze zij verder kunnen gaan in hun vervolgopleiding. Het weggaan en het besef dat er een einde komt aan een veelal veertienjarig verblijf op de Vrije School, begint in de loop van het jaar steeds meer door te dringen en concreet te worden. In het besef van het aanstaande vertrek, beginnen ze al met terugkijken en begint er een bewustwording van waar ze als leerling nog zijn: "Wat deden we hier eigenlijk en welke weg hebben we afgelegd. Het was er best leuk ". Bij sommige, die nog geen zicht op hun verdere toekomst hebben, komen gevoelens van weemoed of zelfs verdriet op, maar bij anderen had het al gebeurd mogen zijn om eindelijk écht aan de slag te kunnen. Er is meestal meer rust in de ziel en meer afstand tot alles gekomen. Ook de fysieke zwaarte, die de ziel aanvankelijk beïnvloedde, is meestal overwonnen. Ze zijn als het ware het dal door, gericht naar het licht van hun toekomst.

Het grondmotief voor de twaalfde klas is het verwerven van overzicht over het geheel der vakken. Voordat een gerichte opleiding begint of een bepaalde beroepsrichting wordt gekozen, is er nog een vrijheidsruimte in de twaalfde klas om als toeschouwer objectief en belangenloos te kijken naar de wereld waarin men straks, hopelijk vanuit inzicht, medespeler mag worden. Overzicht verwerven over iets betekent dat je delen van een bepaald gebied als fragment in een geheel kunt zien. Het appelleert aan een soort CONSTELLATIE-DENKEN, waarbij je zowel holist moet zijn door je op het geheel te oriënteren, als ook fragmentarist door op de details te letten. Een samenhang tussen en een verklaring van de fragmenten kunnen dan gaan oplichten. Het kunnen waarnemen en denken, dat in deze benadering wordt nagestreefd, heeft ik-kwaliteit-karakter, dat wil zeggen, het vermogen om waar te nemen zonder meteen te oordelen.

Omdat het voor de leerlingen hun laatste jaar op de Vrije School is en gezien de druk van de een jaar later, in verband met de vervolgopleiding, te houden

vuur. Heraclitus plaats de dynamiek van de werkelijkheid binnen een goddelijke eenheid, die hij de *logos* noemt. Alle dingen komen voort uit de logos. Het bijzondere van de mens is dat hij de logos ook in zichzelf draagt: "De ziel draagt de logos in zich, die uit zichzelf groeit". Kennelijk doelt Heraclitus hier op het geestelijke principe van de mens, het ik dat leidend is voor alle ontwikkeling. Heraclitus zag het als de heilige opgave van de mens om de logos te dienen en zich overeenkomstig de logos verder te ontwikkelen. Hij stoorde zich wat dat betreft aan het oppervakkige leven van de meeste van zijn tijdgenoten. Zelf voerde hij een kluizenaarsbestaan op het terrein van de tempel

van Artemis. Heraclitus is een duidelijk voorbeeld van een theïst. Zijn cholerische wezen drukt zich uit in een sterk ik-besef. Dit sterke ik-besef brengt hem tot inzicht in de goddelijke eenheid en herkomst van de dingen. Het hoogst mogelijke, en dat wil zeggen goddelijke gezichtspunt is bij hem leidend.

In een voordracht over de temperamenten noemt Steiner de filosoof *Johann Gottlieb Fichte* (1762 - 1814) een typisch voorbeeld van een cholerisch temperament.⁶ Zijn wijze van optreden getuigde van een enorme wilskracht. Ook in zijn filosofie staat de scheppende kracht van de wil centraal. De oorsprong van de filosofie moet worden gezocht in het ik. Dit ik wordt getekend door handelend vermogen. In de allereerste daad

Johann Gottlieb Fichte
(1762 - 1814)

van het ik - Fichte noemt dat een *Tathandlung* - brengt het ik zichzelf voort of om met Fichte te spreken: *het ik stelt zichzelf*. Deze daad vormt de grondslag voor de wetenschapsleer als geheel. Fichte stelt dat ook de wereld het resultaat is van het stellend vermogen van het ik, zij het in een onbewuste, vóórbewuste zin. De wereld is dus geen voorafgaande beperking van het ik. Het ik brengt de wereld zelf tot stand om zichzelf daarmee het materiaal te verschaffen voor zedelijke vervolmaking. De weerstanden die iemand in de wereld ontmoet nodigen hem uit om zich in scheppende, actieve zin te ontwikkelen. Het radicale idealisme van Fichte gaat dus uit van een praktisch, zedelijk bewustzijn. In dit standpunt verliest de werkelijkheid buiten het ik haar zelfstandigheid: zij wordt tot voorstelling van het ik. Ja zelfs het ik wordt bedreigd met de status van een afhankelijke, onzelfstandige voorstelling. Hiermee lijkt het denken iedere grond onder de voeten te verliezen.

Fichte heeft in zijn latere werk grenzen gesteld aan het absolute karakter en de almachtige vrijheid van het ik. De mens moet erkennen dat hij niet alleen in de wereld staat, maar dat hij deel uitmaakt van een rijk van geesten, van een gemeenschap van vrije wezens. De vrijheid van de mens is dan niet absoluut te noemen. Bovendien kent de vrijheid de beperking die ons wordt ingegeven door het geweten. Ons geweten geeft al bij voorbaat richting aan onze vrijheid. In ons geweten worden we geconfronteerd met een diepere noodzaakelijkheid van ons handelen. In dat opzicht moet de mens uiteindelijk zijn absolute vrijheid opgeven. Fichte drukt het zelfs zo uit dat hij zegt dat het ik uiteindelijk moet worden vernietigd. Dan kan worden ontdekt dat de absolute grond gelegen is in de godheid. "Wanneer de mens door de hoogste vrijheid zijn eigen vrijheid en zelfstandigheid opgeeft en verliest, wordt hij het enig ware en goddelijke zijn ... deelachtig".⁷ Terwijl Fichte aanvankelijk uitging van de goddelijke almacht van het ik komt hij uiteindelijk tot het inzicht dat het ik schatplichtig is aan een hogere goddelijke macht. De gemeenschap der menselijke wezens wordt gedragen door deze godheid. De hogere bestemming van de mens ligt in het zich voegen naar het goddelijke leven.

Intuïtisme

Volgens de uit Milete afkomstige *Anaximenes* (6^e eeuw v. Chr) vormt lucht het oerbeginsel van alle dingen: via een proces van verdunning en verdichting zijn alle dingen uit lucht ontstaan. Wanneer lucht wordt verdund ontstaat vuur. Door verdichting vormt zich uit lucht eerst water en uiteindelijk aarde. Steiner ziet in Anaximenes iemand wiens wereldbeeld sterk wordt bepaald door een sanguinisch temperament, dat wil zeggen dat iemand sterk impulsen beleeft in het zielegebied. Steiner benadrukt dat het innerlijk leven van denkers als Thales, Anaximenes en Heraclitus nog veel sterker verbonden was met de omringende natuur dan geldt voor de mensen in latere tijd. De opvattingen van Anaximenes moeten daarom niet opgevat worden als voor-wetenschappelijke conclusies op grond van uiterlijke waarnemingen, maar ze berusten op een innerlijke gevoelde affiniteit met het lucht-element. In dit opzicht is het interessant dat Anaximenes grote betekenis hechtte aan de luchtstroom in de mens. Hij beschouwde de adem als het wezen van de menselijke ziel. Zoals de lucht in de mens de grondslag vormt voor het zieleleven, zo vormt de lucht buiten de mens de grondslag voor het wereldal. "Zegt hij immers: 'zoals onze ziel, die lucht is, ons regeert, zo wordt ook de hele kosmos omvat door adem en lucht.'"⁸

Het leven en werk van *Jean Jacques Rousseau* (1712 - 1778) staat in het teken van een onrustig en hevig kwellend gemoedsleven. Hoog oploaiende emoties en hartstochten zijn bepalend voor zijn zielegesteldheid. In het tijdperk

zien.

Men moet dan de stap zetten van een antropologische naar een antroposofische benadering, waarbij de realiteit, die voorbij ingang en uitgang van het leven tussen geboorte en dood ligt, betrokken moet worden, wil men de werkzame impulsen vinden en kunnen herkennen. Men moet leren kijken naar de bekende historische gegevens. Het vraagt een bepaald licht (van het denken) waarmee je moet bewegen tussen de gegevenheden en kijken naar de resultaten van het verrichte 'verstandswerk'. Rudolf Steiner schreef de woorden: "Van het feit dat de ideeën van de mens niet alleen maar 'denkend' blijven, maar door het denken 'ziende' worden, is onmetelijk veel afhankelijk". (Zie *Kerngedachten van de Antroposofie*, p.65.).

De schets van deze probleemstelling is summier en verdient deze naam niet. Staande voor de drempel van een nieuwe eeuw en een nieuw millennium, zien we echter enerzijds een hysterische gekte in allerlei plannen om deze overgang spectaculair te vieren, anderzijds komen we de opvatting tegen dat er "niets aan de hand is: het is gewoon, er is niets bijzonders". Toch is het mogen meemaken van deze overgang mede aanleiding geworden voor mij om, weliswaar bescheiden bij deze methodologische vragen stil te staan in mijn poging de essentie van het leerplan geschiedenis van de bovenbouw van de Vrije School te beschrijven. De kernvraag hoe de mens zelf in de verschillende perioden samenhangt met de tijd, komt daar als grondmotief aan de orde. Het verband tussen antroposofische menskunde en de historische symptomatologie wordt zichtbaar - het ene kan niet zonder het andere begrepen worden wanneer je het leerplan bestudeert. Het is een eerste stap op weg naar een verkenning van een onderzoeksgebied dat om ontsluiting vraagt, want hoe velen willen in hun leven niet de polsslagen van de tijd voelen die de aansluiting geeft wat men echt wil? Voor steeds meer mensen komt deze, nu bewuste 'aankoppelingsvraag' vroeg of laat in hun leven aan de orde. Misschien is dit gegeven wel het meest 'geleefde actuele', dat begrepen wil worden om bewust en vanuit inzicht te kunnen handelen.

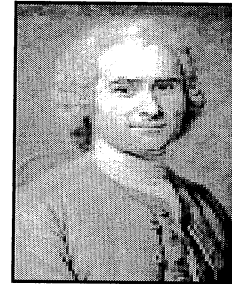
Zo gezien zal geschiedenis steeds belangrijker kunnen worden in de toekomst, niet als een leuke, interessante hobby over curiositeiten uit het verleden, maar als een existentiële aangelegenheid, een mogelijkheid om zich in het heden te kunnen oriënteren. Om een beeld te gebruiken: Als je in een vreemde stad komt en je staat bij een plattegrond om de weg te vinden dan zoek je allereerst naar de pijl die zegt: "Hier staat U". Maar waar is nu de pijl te vinden die ons zegt waar wij staan in de tijd: wat is actueel, wat is verleden in het heden en wat eventueel toekomst?

(De schrijver heeft over dit onderwerp een boekje laten verschijnen met als titel: *Miniaturen* en met de ondertitel: *decennia, eeuwen, millenia* (november 1999 bij uitgeverij Nearchus))

Van fenomenologie naar symptomatologie.

door Jan Klaasen

Zoals een leerkracht in zijn eerste rekenles van de eerste klas van de basisschool uitgaat van een bepaalde opvatting van wat getallen zijn, zo gaat ook een geschiedenisleraar uit van een, al of niet bewuste, opvatting van wat tijd is en daarmee ook van wat geschiedenis is. Welke benadering hij ook kiest: er liggen filosofische opvattingen verscholen tussen zijn werkwijze en die van anderen. De concrete aanpak van het vakgebied geschiedenis is niet vanzelfsprekend en er bestaan dan ook heel verschillende soorten benaderingen in het geschiedenisonderwijs. Afgezien van welke benadering men kiest op methodisch-/didactisch gebied, is de vraag naar de kwaliteit van het aan de leerlingen over te dragen historisch inzicht cruciaal voor al het andere. Onder andere hangen daarmee samen de mogelijkheden en voorwaarden om, in samenhang van de historische werkelijkheid, te komen tot dat gewenste inzicht. Het systematisch stellen van vragen en op zoek gaan naar inzicht, zoals dat tot uiting komt in het opkomend wetenschappelijk onderzoek naar het verleden en in het geven van verklaringen en zoeken naar zin-samenhang, is eigenlijk een betrekkelijk recent verschijnsel in de mensheidsontwikkeling. Geschiedenis als natuurwetenschappelijk georiënteerde, empirische menswetenschap is in de loop van de negentiende eeuw opgekomen. Tegelijkertijd met het proces van ontwaken en bewustwording van het verleden, komt het systematisch verkennen van het verleden op gang. Het ideaal van de in de negentiende eeuw praktisch effectief geworden natuurwetenschap, gold en geldt nog steeds als lichtend voorbeeld voor de geschiedenswetenschap - het opsporen en exact en scherp beschrijven van historisch fenomenen. Maar biedt de huidige geschiedeniswetenschap verklaringen en inzichten die ons volledig bevredigen? Er is in onze tijd zelfs gesproken over het einde van de geschiedenis! Het ervaren van het tekort van deze op zich nuttige, interessante en knappe verstandsbenadering, ja zelfs het geen vrede kunnen hebben met haar resultaten of misschien zelfs ten einde raad worden, is wellicht een existentiële voorwaarde om de verschijnselen te leren zien als - en te verheffen tot - symptomen van bepaalde, nader aan te duiden impulsen. Nodig is dat men ogen moet hebben die kunnen zien en oren die kunnen horen. Dan kan de dynamiek, die achter de verschijnselen schuilgaat, zichtbaar worden en kunnen de verschijnselen opnieuw gaan spreken: De impulsen (de werk-oorzaken) waardoor de historische fenomenen ontstaan, worden respectievelijk kunnen niet onthuld worden wanneer men bij de genoemde verstands-benadering blijft staan. Ze doen zich niet aan het oog voor; men kan alleen de effecten ervan

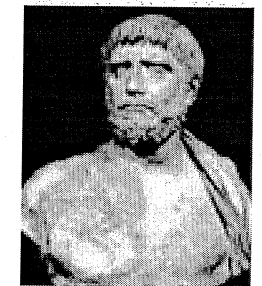
Jean Jacques
Rousseau
(1712 - 1778)

van de verlichting en de bejubelde rede kwam Rousseau hartstochtelijk op voor de natuurlijke waarde en betekenis van de menselijke gevoelens. In zijn "*Bekentenissen*" doet hij openhartig verslag van zijn eigen ontwikkeling en schenkt daarbij aandacht aan alle mogelijke zieleroerselen. Volgens Rousseau vormt de cultuur een hindernis voor de ontwikkeling van de natuurlijke deugden. De rede bedreigt en bederft de oorspronkelijke toestand van de mens. De natuurtoestand bevat de voorwaarde voor geluk en gezondheid en die moet eigenlijk niet worden bedorven door de knechting van de maatschappij. Dat wat de mens zelf *in zich* heeft moet leidend kunnen zijn voor zijn ontwikkeling. Ook in zijn religieuze opvattingen stelt Rousseau het gevoel centraal. Het gevoel zegt hem dat er een God is. Dat is een voldoende basis voor religie. Het begrijpen van religieuze zaken is onnodig en onmogelijk.

Rousseau onderstreept telkens het belang van het innerlijk zieleleven: het middengebiet staat bij hem voorop. In samenhang hiermee geeft hij blijk van een sanguinisch temperament. Rousseau is een sprekend voorbeeld van een intuïtist.

Naturalisme

De wereldbeschouwing van *Thales* (ca. 624 -546) uit Milete plaatst Steiner tegen de achtergrond van een flegmatisch temperament. Deze gesteldheid bracht Thales ertoe om innerlijk vooral die processen te kunnen beleven die samenhangen met de vloeibare en stromende kwaliteit van het element water. Dat wat hij innerlijk beleefde aan het water was voor hem gelijk aan de werking van het water in de buitenwereld. Er is officieel niet zoveel bekend over Thales. Aristoteles schrijft aan Thales de opvatting toe dat water als fysiek element het oerbeginsel is waaruit alles is ontstaan. Bovendien zou hij gedacht hebben dat de aarde eigenlijk drijft op water. Aristoteles beschouwt hem als een van de eerste filosofen. Herodotus bericht dat Thales een zonsverduistering heeft voorspeld. Dat wijst op een fundamentele kennis van de astronomie. Veel verhalen wijzen ook op iemand met veel praktische kennis. Thales geldt in ieder geval als de oudste van de zeven wijzen, hetgeen wijst op een hoogstaande positie.

Thales ca. 624 -546

Steiner wijst er in dit verband op dat juist het flegmatische temperament in combinatie met een energiek voorstellingsleven een mens vanwege zijn gelatenheid en zijn vrij zijn van hartstochten tot een wijze kan maken. Het beeld van Thales is weliswaar fragmentarisch en onvolledig, maar het lijkt - voorzover we dat nu kunnen beoordelen - mogelijk het te verbinden met een naturalistische wereldbeschouwing: Thales was iemand die vooral uitblonk in kennis en inzicht, hij was bij uitstek een denker. Hij kon zelfs zo opgaan in zijn theoretische bespiegelingen dat volgens één van de verhalen hij pardoes in een bron viel om vervolgens door een slavin te worden uitgelachen. Zo'n voorval zou een flegmaticus niet misstaan.

Immanuel Kant
(1724 - 1804)

Immanuel Kant (1724 - 1804) moet worden gerekend tot de meest krachtige denkers in de geschiedenis van de filosofie⁹. Groot is het omvattingvermogen en uithoudingsvermogen van zijn denken. Zijn filosofische geschriften stellen zeer hoge eisen aan het menselijk begripsvermogen. Langdurig en intensief denkwerk ging vooraf aan de publicatie van

zijn drie kritieken. Kant was al 57 jaar oud toen zijn eerste kritiek verscheen, de *Kritik der reinen Vernunft*, de 'Kritiek van de zuivere rede'. Het leven van Kant is onopvallend te noemen. Er zijn geen schokkende gebeurtenissen te vermelden. Gedurende heel zijn leven is hij zijn geboortestad Koningsbergen altijd trouw gebleven. Van Kant is bekend dat zijn dagindeling beantwoordde aan de hoogst mogelijke regelmaat. Hij kon het slecht verdragen dat zijn dag een ander verloop had dan hij gewend was. Hij kon behoorlijk van streek raken wanneer zijn dagritme werd verstoord door onverwachte gebeurtenissen. Ook de inrichting van zijn omgeving moest voldoen aan een strenge orde. Kant was er erg aan gehecht om zijn leven en werk in te richten naar zichzelf opgelegde schema's. Op alle gebied had hij zo zijn eigen opvattingen, waarvan hij niet graag afweek. Uit deze levenshouding spreekt een zekere starheid en onwrikbaarheid. In de omgang met anderen maakte Kant een rustige, vriendelijke indruk. Kant trok voor het middageten veel tijd uit en verkeerde dan graag in gezelschap, waarin hij een onderhoudende en gemoedelijke gesprekspartner was.

Tot de kernpunten van de filosofie van Kant behoort vooral de vraag naar de zekerheid van kennis. Geprikkeld door het scepticisme van Hume tracht Kant orde te brengen in de mogelijkheid van kennis op gebied van natuurwetenschap. Deze kennis moet qua zekerheid het peil van de wiskunde kunnen evenaren. Om deze zekerheid te bereiken benadrukte Kant de constructieve werkzaamheid van de mens in het proces van de kennisvorming. De orde van de natuurwetten lezen

historicus is de grootste wellicht die van zijn wereldbeschouwing. Na het einde van de Koude Oorlog is het de exponentieel toenemende verspreiding van informatie de mogelijkheid geschapen om een soort van mondiaal bewustzijn te ontwikkelen. Een Aziaat, Afrikaan of een op een ander continent geboortige mensenzijl krijgt steeds meer indrukken die rechtstreeks verwijzen naar geschiedenis en actualiteit in andere werelddelen. Hij krijgt daardoor een soort informatief indrukkenbewustzijn van wat er elders ter wereld gebeurt. Behoort hij tot de schare der denkende mensen, dan zal hij ernaar streven deze informatiefragmenten onderling door lijnen te verbinden en het uitgetekende beeld spiegelen aan zijn wereldbeeld. Hij zal het uitdeinende wereldbeeld moeten verenigen met de moraal die hij in zich draagt en, indien hij zich in zijn handelen en houding in sterk mate door morele impulsen laat motiveren, zich gewetensvol opstellen tegenover de zijn bewustzijn binnendringende omgevingswereld. Zoals het individuele geweten het persoonlijke verleden in volledigheid en helderheid en met alle consequenties van het eigen handelen onder ogen moet zien om werkzaam te worden, zo behoeft een mondiaal bewustzijn een evenwichtige, veelzijdige en van hiaten en leugens verschoonde blik op de mensheidsgeschiedenis om het mensheidsgeweten te wekken en zijn werkzaamheid in zich te laten binnenstromen.

Hoeveel meer onjuistheden, leugens en halve waarheden verduisteren echter onze terugblik op onze eeuw, op onze geschiedenis, op ons mensheidsverleden? Hebben we met onze ongeschreven geschiedenis een dubbelganger geschapen die ons naar de volgende eeuw volgt om daar, als we denken eindelijk onszelf te kunnen bestemmen, onze goede bedoelingen in het tegendeel te doen verkeren, zolang we hem niet onder ogen zien? Verhindert deze dubbelganger niet in occulte zin de ontwikkeling van een mensheidsgeweten, waarvoor rivieren van bloed zijn gevloeid in de eeuw die we aanstonds verlaten?

staten of andere structuren die zijn werkwijze kennen? Welke invloed heeft deze misleiding? Ik zal u een enkel, recent voorbeeld geven. Begin jaren '70 lanceerde de Roemeense communistische dictator Ceausescu operatie "Horizon". Dit was een desinformatiecampagne bedoeld om Westerse politieke steun, geld en technologie te verwerven. Het doel was om het Westen het idee te geven, dat Roemenië een nieuw soort communistisch land was, onafhankelijk van alle andere, ook van Moskou. Een land dat het Westen zou moeten steunen uit sympathie of om scheuren in het Oostblok te veroorzaken. Openlijke en verborgen propaganda, omkoping van Westerse diplomaten, journalisten, universitair docenten e.a., vervalste documenten, "gevluchte" Roemeense "dissidenten", geen middel werd geschuwd. Met het overlopen naar het westen van de chef van de Roemeense buitenlandse inlichtingendienst (DIE) Ion Pacepa in 1978 en de publicatie van zijn boek "Red Horizons" in 1988 werd de zeepbel in feite doorgeprikt, maar nog steeds zijn de standaardwerken op dit punt nog niet bijgewerkt. De opvatting van de "onafhankelijkheid" van Roemenië staat nog steeds als een huis. Dit heeft te maken met het wereldbeeld van historici, waarin Roemenië een onafhankelijk land was, en een wereldbeeld is niet zomaar door een paar nieuwe feiten te veranderen.

Het wereldbeeld kan ertoe bijdragen dat historici zich soms 50 jaar lang in iets vergissen. Vanaf 1945 was de dominante visie op de Duits-Russische oorlog dat die een agressieve veroveringsveldtocht van Hitler-Duitsland zou zijn, ingegeven door de overtuiging dat het Herrenvolk in het Oosten Lebensraum verdiende. Nu is met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid bewezen, dat Hitler Stalin slechts enkele weken voor geweest is, dat Stalin al voordat Hitler aan de macht kwam plannen had om een oorlog uit te lokken en Europa te veroveren. Nu kan met evenveel recht beweerd worden, dat de Duitse aanval op de Sovjet-Unie een "Präventivkrieg" is geweest. De opvatting van de vredelievendheid en onvoorbereidheid van de Sovjet-Unie is in feite al onhoudbaar geworden, maar het zal nog enkele decennia duren voordat een en ander doordringt tot de standaardwerken en schoolboeken. In het wereldbeeld der na-oorlogse westerse historici bezette Hitler-Duitsland ("de Duitsers") de plaats van de agressor en de Sovjet-Unie ("de Russen") die van een supermacht, die wellicht dictatoriaal was, maar Europa en de wereld toch mooi van de nazistische rassenwaan gered had. Voor twee agressors was daarin eenvoudigweg geen plaats.

De wijze waarop de geschiedschrijver de wereld beschouwt, bewust in de vorm van een levensbeschouwing, religie, ideologie, voorkeur of afkeer van een of ander volk, of onbewust in de vorm van vooroordelen of indoctrinatie, bepaalt hoeveel ruimte voor hem beschikbaar is om bepaalde feiten en interpretaties te plaatsen. Van alle invloeden op de objectiviteit van het onderzoek van een

we niet af aan de dingen zelf, maar deze stulpen we over de dingen heen. De natuurwetten verwijzen naar de structuur van ons kennisvermogen en niet naar de structuur van de werkelijkheid. Kant spreekt in dit opzicht van een copernicaanse ommekeer in de kennisleer: niet de dingen zijn bepalend voor onze kennis, maar het kennend subject in zijn constructieve verwerking. Het resultaat van dit standpunt is dat een ondoordringbare sluier valt over de eigenlijke werkelijkheid. We zijn gedoemd om slechts te worden geconfronteerd met de vormen die de mens zelf heeft aangebracht op de dingen in de wereld. Met betrekking tot de natuurwetten die van toepassing zijn op verschijnselen in de wereld, huldigde Kant een mechanistische opvatting.

We kunnen hier niet uitgebreid ingaan op de verschillende facetten van de omvattende en ingewikkelde filosofie van Kant. Duidelijk moge zijn dat het denken een superieure plaats inneemt binnen het innerlijk wezen van Kant. Het denken zorgt voor orde in de samenhang. Als geen ander was Kant erop uit om zich van orde te verzekeren, zowel in zijn leven als ook in zijn werk. Alles moest gecontroleerd worden vanuit de orde van het denken. Het denken heeft bij Kant een overheersend rol toegemeten gekregen. De werkelijkheid krijgt daardoor eigenlijk geen kans meer om zichzelf nog te kunnen uitspreken en verdwijnt daarop als inhoud naar de achtergrond. Dit is de tol die moet worden betaald voor het uit balans raken van het wezen van de mens in zijn drie zielevermogens. Het abstract geworden, ontwortelde denken kan van de natuur nog slechts het fysieke gehalte opnemen.

Vanwege de eenzijdigheid van het denken kan Kant worden beschouwd als een voorbeeld van een naturalistisch filosoof. Overzien we de persoonlijke gegevens van Kant dan lijkt het niet onaannemelijk dat we hier bovendien te maken hebben met iemand met een flegmatisch temperament.

Antropomorfisme

Schopenhauer (1788 - 1860) spreekt zelf van het "melancholische en het troosteloze" van zijn filosofie. Het leven is vervuld van nooit te stillen behoeften. Het is een zinloos onophoudelijk circuit van behoeftenbevrediging. Probeer je je aan dit circuit te onttrekken dan val je al gauw aan verveling ten prooi. De grondteneur van het menselijk bestaan komt dan ook neer op lijden: iedere levensgeschiedenis is een lijdensgeschiedenis, ieder mens speelt zijn rol in een onvermijdelijke tragedie. Schopenhauer verwacht van zijn medemensen weinig goeds. Hij noemt zichzelf een misantroop, een mensenhater. Mensen zijn meestal dom en belust op hun eigen voordeel. Vooral hoogleraren in de filosofie moeten het ontgelden. Schopenhauer begon ooit een universitaire loopbaan,

maar gaf er al snel de brui aan toen hij merkte dat hem niet onmiddellijk het succes en de roem ten deel vielen, waar hij recht op meende te hebben. Filosofische tijdgenoten worden met hun denkbeelden genadeloos en hooghartig over de hekel gehaald. Schopenhauer was ten volle overtuigd van het enorme belang van zijn eigen wereldbeschouwing, hij zag zichzelf als de "verborgen keizer van de filosofie". Zijn negatieve kijk op zijn medemens en collega's zorgde tijdens zijn hele leven voor een moeizaam contact met anderen. Zijn sociale vaardigheden waren minimaal. De beste verhouding met een levend wezen had hij nog met zijn poedel. Zijn pessimistische kijk op het leven en op zijn medemens is terug te vinden in zijn metafysische basisopvattingen over mens en wereld die zijn uitgewerkt in het hoofdwerk "*Die Welt als Wille und Vorstellung*". Dit werk opent met de zin: "De wereld is mijn voorstelling". Schopenhauer gaat ervan uit dat de werkelijkheid die de mens ervaart, een voorgestelde werkelijkheid is en als zodanig vooral het resultaat is van ons voorstellingsvermogen. De werkelijkheid zelf is niet onmiddellijk gegeven, maar gaat schuil achter een complex van voorstellingen dat de mens zich erover heeft gevormd. De wereld die we zien heeft daarom het karakter van een illusie. Het is een wereld van verschijning en geen wezenlijke wereld. In deze opvatting volgt Schopenhauer het subjectief idealisme van Kant. Zo moeten tijd, ruimte en de relatie van oorzaak en gevolg slechts opgevat worden als subjectieve verschijningsvormen van het werkelijke. Volgens Kant zijn de dingen in hun wezen niet kenbaar en moeten we genoeg nemen met een schaduwpositie in het rijk der fenomenen. Schopenhauer geeft echter wél een metafysische karakterisering van het eigenlijk gehalte van de werkelijkheid. Onze innerlijke ervaringen geven de sleutel voor het wezen van ons zelf en van de wereld. Via introspectie kunnen we ontdekken dat heel ons doen en laten wordt ingegeven door wilsimpulsen. Al onze lichamelijke verrichtingen berusten op wil. Wil is de kern van het wezen van de mens. Met deze ontdekking kunnen we ook de wereld om ons heen anders gaan bekijken en naar analogie van de mens eveneens opvatten als talrijke en verschillende manifestaties van een wilsvermogen. Schopenhauer beschouwt de wil als de metafysische basissubstantie. Een oerwil heeft zich voor zijn zelfverwerkelijking gesplitst in een veelheid van wilseenheden. Deze oerwil is van oorsprong een blinde, tomeloze, redeloze drang en bovendien hopeloos in zichzelf verdeeld. Dat geeft aan de werkelijkheid het karakter van een universele en eeuwige strijd van allen tegen allen. Ook de mens is een uiting van deze oerwil en daarom noodzakelijk

Schopenhauer
(1788 - 1860)

retardocide (moord op zwakzinnigen), patriciocide (Terreur Franse Revolutie tegen de adel) classocide, oekrainocide, koelakocide etc, maar zo losjes worden in de geschiedschrijving geen nieuwe begrippen geïntroduceerd. De schilder van het verleden mengt doorgaans zijn eigen kleuren niet, noch vervaardigt hij zijn penselen.

Bestaat een begrip wel, dan kan het in onbruik of zelfs onmin geraken. Zo is "Midden-Europa" in landen als Hongarije, Duitsland, Tsjechië een populair, veelgebruikt begrip. Aan Nederlandse en andere Westerse universiteiten is het begrip echter enigszins "verdacht". Midden-Europese landen als Hongarije, Polen, Tsjechië worden tegenwoordig in westerse, vooral angelsaxische standaardwerken onder "Oost-Europa" genoemd, ook als het gaat om hun vooroorlogse geschiedenis. Spreekt men wel over "Midden-Europa" of "Centraal-Europa", dan laat men de Duitse gebieden daar tegenwoordig meestal uit weg, terwijl die historisch gezien de kerninhoud van dat begrip vormen. Deze terminologie wekt de indruk dat "Mitteleuropa" (Het gebied tussen West en Oost, dat begin 20e eeuw de gebieden van het Duitse Rijk en Oostenrijk-Hongarije omvatte) eigenlijk nooit echt bestaan heeft of op zijn hoogst een historische zijstraat is geweest van de hoofdrichting van angelsaxisch imperialisme en Russisch expansionisme, die op natuurlijke wijze is geculmineerd in een in tweeën gedeeld Europa (1945-1990). De twee wereldomvattende oorlogen die tot deze situatie geleid hebben, passen in zo'n beeld als verzet tegen deze natuurlijke ontwikkeling. Het verijdelde van de opkomst van een door Duitsland gedomineerd Midden-Europa, en een autonoom Midden-Europa tussen West en Oost was noodzakelijk om de natuurlijke ontwikkeling te laten zegevieren. Of andersom: de gesuggereerde natuurlijke ontwikkeling (Brits-Fransch-Russische militaire alliantie tegen Midden-Europa) was een reactie op een dubbele anomalie, namelijk die van de Duitse "Griff nach der Weltmacht" die de Eerste Wereldoorlog zou hebben veroorzaakt en die van de expansionistische rassenwaan, die de Tweede Wereldoorlog zou hebben teweeggebracht. De Europese economische, juridische en politieke integratie zou dan weer een reactie vormen op de gespeletheid van de Koude Oorlog. Hier heeft het adagium: "Geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar" enige geldigheid. Het begrippenapparaat ontstaat in het licht van de glorie van de overwinnaar en in de schaduw van de rouw om zijn gevallen. Een begrippenapparaat kan een historicus als een zomerpak of als een dwangbuis zitten. Verder wordt een historicus in zijn onderzoek geleid door de *hoeveelheid* en het *soort* bronnen dat hem ter beschikking staat. Welke bronnen zoekt hij, welke niet? Welke vindt hij? Van welke weet hij dat ze bestaan? Houdt hij rekening met bronnen, wier bestaan hij niet kan vermoeden? Laat hij zich misleiden door

vreemde Indiërs werden als verwant gezien, de geassimileerde, zeker niet vreemde Midden-Europese joden als schadelijk. Zij verweten de joden juist dat zij zich aanpasten, zich “voordeden” als gewone Duitsers. Ook vormde xenofobie, evenals nationalisme, een krachtig motief voor verschillende volkeren om zich teweere te stellen tegen “vreemde” Duitse bezetting en bestuur. “Xenofobie” is eerder een in de jaren ’70, ’80 modieus geworden term om verzet tegen immigratie en de invoering van de multiculturele samenleving te beschrijven. Stelt u zich *for the sake of argument* eens voor, hoe de geschiedschrijving eruit zou zien als Hitler-Duitsland gewonnen had, hetgeen, als we de officiële geschiedsschrijving mogen geloven, niet veel gescheeld had. Dan zouden wellicht de communistische en geallieerde gruweldaden breed uitgemeten zijn en zou er een instituut voor “Rassenschande en volkerenmoord” of “Judaica en het bankwezen” bestaan.

Een historicus dient te roeien met de riemen die hij heeft. Hij zoekt aansluiting bij de bestaande *historiografie*, bijvoorbeeld als hij zich inleest in een onderwerp. Geschiedkundige onderzoeksinstellingen drukken hun stempel op de inhoud en de samenstelling van de historiografie.

Daarbij baant de historicus zich een weg door de verwarrende overmacht aan feiten met behulp van een bestaand *begrippenapparaat*, waar hij eventueel een begrip aan toe kan voegen. Begrippen dragen doorgaans een zekere lading en kunnen de schildershand sturen. Ze werken vaak als bakens van een wereldbeeld. Niet overal staan echter bakens. Voor een antroposoof zijn “luciferisch”, “ahrimanisch” of “jezuitisme”, bruikbare en heldere begrippen, voor niet-antroposofen nauwelijks. Voor een marxist, “Verelendung”, “klassenstrijd”, voor nazi’s “Rassenschande”, “entartete Kunst”, voor voorstanders van een snelle en radicale omwenteling is “contra-revolutionair” een bruikbaar begrip enz.

De vorming van nieuwe begrippen, tijdens onderzoek naar bepaalde historische processen, gebeurt *ongelijkmatig*. Zo heeft het woord jodenhaat een wetenschappelijke tegenhanger gekregen in het begrip “antisemitisme”, maar zigeunerhaat, negerhaat, Duitserhaat, homohaar of vrouwenhaat niet. Er bestaat geen “anti-sintisme”, “anti-roma-isme”, “antigermanisme” of “anti-negroïsme”. Deze verschijnselen delen het begrip “racisme” met andere ongelukkige rassen. Hoewel er tientallen miljoenen Amerikaanse indianen zijn uitgeroeid, bestaat er geen Indiaans equivalent voor judeocide of holocaust. Voor homohaar wordt niet de term anti-homisme, maar homofobie gebruikt. Voor vrouwenhaat geen antifeminisme. In principe kan voor het doden van elke etnische, religieuze groep of klasse een wetenschappelijke term worden gefabriceerd door de (latijnse) groepsaanduiding te nemen met als achtervoegsel -cide, bv romanocide (zigeunerdoding door de nazi’s), indianocide, homofilocide,

verbonden met de kringloop van het lijden. Toch ziet Schopenhauer voor de mens nog mogelijkheden om - weliswaar tijdelijk - aan zijn trieste lot te ontsnappen. Het denkvermogen stelt de mens in staat om zich gedurende korte tijd te verheffen boven het gedrang der behoeften. Met het denken kan de mens tot een zuivere aanschouwing komen van de wereld om hem heen en doordringen tot de ideeën die als oerbeelden aan de dingen ten grondslag liggen. De aanschouwing van de ideeën is ook fundamenteel voor de kunst. De muziek is de hoogste kunst omdat in de muziek de wil als zodanig tot uitdrukking komt en daarmee het grondwezen van de wereld. Volgens Schopenhauer kun je op een nog meer radicale wijze aan de driften van de oerwil ontkomen, namelijk door de oerwil eenvoudigweg te negeren. Deze ontsnappingsclausule geeft aan de mens een bijzonder status. Kennelijk heeft de mens het individuele vermogen van vrijheid. Schopenhauer oppert zelfs de mogelijkheid dat de mens in onbewuste, vóórbewuste zin zich in vrijheid heeft verbonden met zijn eigen bestaan op aarde. Het negeren van de oerwil kan theoretisch en praktisch worden verwerkelijkt. Theoretisch door zich het ware inzicht te verwerven in het wilskarakter van de werkelijkheid. Dat leidt tot een stemming van gelatenheid en berusting, waarin het willen meer tot zwijgen komt. Praktisch kan de wil worden genegeerd in het daadwerkelijke medelijden voor de zorgelijke situatie van een ander. We kunnen ontdekken dat we als totale mensheid eigenlijk uit dezelfde oerbron stammen. Dat kan het verlangen in ons oproepen om het leed van een ander als ons eigen leed te voelen. Bijzondere gedachten voor zo’n pessimistische filosoof die doorgaans van oordeel is dat het niet-zijn verre te verkiezen is boven het zijn.

Zwartgalligheid overheerst leven en werk van Schopenhauer. Daarmee is hij een sprekend voorbeeld van een melancholicus; melancholie betekent ook letterlijk: zwarte gal. Deze constitutionele somberheid hangt volgens het antroposofisch mensbeeld samen met een overheersend fysiek lichaam. De hogere wezensdelen kunnen onvoldoende doordringen in de lichamelijkheid, waardoor de intenties van het fysieke de boventoon voeren. Schopenhauer heeft heel zijn leven een moeizaam gevecht moeten leveren tegen de lagere aandriften en ondeugden van zijn wezen. Deze voortdurende innerlijke strijd en de teleurstelling over zijn eigen onvermogen komen tot uitdrukking in zijn wereldbeschouwing. De persoon Schopenhauer keert uitvergroot terug in zijn wereldbeeld. De wereld is op de maat van de mens toegesneden, en wel van een mens die nog gevangen is in zichzelf en nog moeite heeft om zich voor de wereld en zijn medemensen open te stellen. We herkennen hierin het gebaar van het verharde, vaste element van de aarde. Het ik kan zich nog niet voldoende ontplooien en is nog vastgeketend aan de aarde. Een egocentrische houding is het gevolg. De wereldbeschouwing van Schopenhauer draagt de duidelijk kenmerken van het

antropomorfisme. Bovendien komt de samenhang van het antropomorfisme met het melancholische temperament duidelijk naar voren.

Wereldbeschouwing en menselijke constitutie

In het eerste hoofdstuk van zijn "*Rätsel der Philosophie*" (GA 18) brengt Steiner een uitspraak van de bekende Duiste idealist Fichte in herinnering. Fichte stelt dat de vorm van filosofie waar iemand voor kiest, afhankelijk is van de vraag wat voor mens hij is. Anders gezegd: de constitutie die iemand heeft, is bepalend voor de wereldbeschouwing waartoe hij überhaupt kan komen. Deze uitspraak vindt een belangrijke bevestiging in de viervoudige gelaagdheid van het geheel der wereldbeschouwingen. Immers ieder niveau van wereldbeschouwing strookt met één van de vier wezensdelen van de mens. De constitutie van de mens wordt in wezen bepaald door de aard van de vier wezensdelen op zichzelf en in onderlinge verhouding.

Zo moeten we ons voorstellen dat de twaalf *zodiakale* wereldbeschouwingen microcosmisch verband houden met de fysieke gesteldheid van de mens. Deze fysieke gesteldheid moet dan niet materialistisch worden opgevat, maar spiritualistisch: vanuit de twaalf geestelijke bronnen van de dierenriem. In de wijze waarop iemand de wereld beschouwt, kunnen tegelijkertijd verschillende zodiakale motieven doorklinken.

Onafhankelijk hiervan houden de zeven *planetaire* wereldbeschouwingen microcosmisch verband met de etherische gesteldheid van de mens. Steiner spreekt enerzijds van de zeven wereldbeschouwingsnuances en anderzijds van de zeven zielestemmingen. De laatste typering drukt een verband met de ziel uit. De ziel hangt natuurlijk sterk samen met het astraallichaam, maar dit gegeven hoeft niet als een tegenstrijdigheid worden opgevat met de primaire samenhang met het etherische. Het zielegebied grenst immers direct aan het gebied van de lichamelijkheid en ondergaat daarom de levensprocessen van dat gebied. Deze verschillende levensprocessen vertalen zich in de ziel tot op bijzondere wijze genuanceerde stemmingen. Deze zielestemmingen doen zich onafhankelijk voor van de zodiakale wereldbeschouwingen: alle mogelijke combinaties kunnen zich voordoen. Maar niet iedere combinatie is even harmonieus. Er zijn zielestemmingen die bij uitstek aansluiten bij een zodiakale wereldbeschouwing.

We mogen aannemen dat ook de drie *niet-aardse elementaire* wereldbeschouwingen ofwel de drie zieletonen op zichzelf een onafhankelijk niveau vertegenwoordigen. Zij staan in samenhang met de aard van het astraallichaam van de mens. Het zielegebied wordt bepaald door drie fundamentele vermogens, namelijk: denken, voelen en willen. Deze vermogens

een van de rijkste mannen ter wereld werd. De CEU moet bijdragen aan de tot standkoming van zijn vaag geformuleerde ideaal van de Open Samenleving. Op de CEU worden personen van verschillende Midden- en vooral Oost-Europese volkeren samen academisch gevormd tot een soort supranationale elite, die de regio op vreedzame wijze kan helpen de overgang naar kapitalisme en democratie te voltooien. Ook financiert Soros via een netwerk van minder expliciete stichtingen enkele bladen en radioprogramma's en, naar boze tongen beweren, een bepaalde politieke partij. De desbetreffende docenten, bladen en de partij zijn in overgrote meerderheid van een zekere maatschappelijk-politieke signatuur: stedelijk, intellectueel, links-liberaal. Men vindt er bijvoorbeeld nauwelijks christen-democratische, katholieke, rechts-liberale, extremistische, rurale, anticommunistische, traditionele of nationalistische groeperingen tussen. Neem iemand zich voor om een meeslepende geschiedenis te schrijven over wat hij zich voorstelt als het ongelukkige en heldhaftige Hongaarse volk, hoe het zowel door de Mongolenstorm als onder het Osmaanse juk werd gehalveerd en in deze eeuw door Roemenen, Duitsers en Russen werd bezet en net de boot naar het westen miste, dan klopt hij vergeefs aan bij de CEU of Soros-stichting. Wil men de geschiedenis van de katholieke martelaren beschrijven, die door het communistische regime tussen 1945 en 1956 werden gedood, gemarteld of anderszins vervolgd, dan wende men zich liever tot een katholieke instelling voor een werkbeurs. Het gevolg is dat geschiedkundige werken die aan de smaak van de Soros-instellingen voldoen, worden gefinancierd, vertaald, fraai uitgebracht en goed gedistribueerd, maar boekjes over katholieke martelaren en nieuwe ontdekkingen over de herkomst van de Magyaren en dergelijke daar achteraan hinken.

Ook elders bepalen de financiën vaak over welke onderwerpen veel geschreven is en welke zijn vergeten. Het standaardwerk over de Oekraïense hongersnood van 1933 "*The Harvest of Sorrow*" van de Britse historicus Robert Conquest bijvoorbeeld, het enige, zou zonder financiële en overige steun van allerlei Oekraïense instellingen waarschijnlijk niet tot stand gekomen zijn. Een ander voorbeeld van een bepaalde "richting" die een instituut impliciet (hoewel met de beste bedoelingen) heeft, terwijl het schijnbaar "objectief" is en slechts tracht het verleden te beschrijven, is het Duitse Raphael-Lemkin-Instituut für Xenophobie- und Genozidforschung. Doordat onderzoek naar xenofobie en volkerenmoord in één instituut ondergebracht zijn, wordt de schijn gewekt dat het onlosmakelijk historische en actuele verschijnselen betreft. Bij nadere beschouwing passen ze echter net zo bij elkaar, als de Albanezen bij de Serviërs. Verreweg de meeste slachtoffers van genocide's deze eeuw zijn niet door xenofobie veroorzaakt, maar door communistische regimes. Xenofobie was bovendien niet het motief van de nazi's, eerder exclusiviteit. De verre en

op het ontwikkelde deel der natie (wetenschappers, politici, diplomaten, lezers van bepaalde dagbladen en tijdschriften), tot aan "de gewone man" toe. De historicus "problematiseert" een klein, te behappen onderdeel van het verleden en draagt daarmee een penseelstreekje bij aan het beeld van het verleden. Zijn uitgangspunt daarbij is in feite een vraag, die hij zichzelf stelt en die bepaalde antwoorden mogelijk of zelfs waarschijnlijk maakt en andere uitsluit. Het is eigenlijk de *vraag*, die van doorslaggevende betekenis is voor het ontstaan, de ontwikkeling en het vergaan van het beeld van het verleden, dat we bij ons dragen. Ons geschiedsbeeld wordt in laatste instantie bepaald door welke vragen zijn gesteld en welke zijn verzuimd.

Over de wijze waarop de vraag moet worden gesteld en beantwoord, zijn de meeste historici het in principe eens. Over welke vragen zij dienen te stellen echter niet. Nadat zijn telescooplenzen door de hypothese gericht is, vergaart de historicus materiaal; hij zoekt, selecteert en interpreteert bronnen en geeft een antwoord.

Het beeld van het verleden dat hierbij ontstaat is in feite een neerslag van een dialoog van de historicus met zichzelf.

Laten we eerst enkele factoren uit de *omgeving* van de historicus beschouwen, die zijn hand sturen bij de schildering van het verleden. Waar doet de historicus onderzoek?

Meestal aan een wetenschappelijke instelling, zoals een hogeschool of universiteit. Daar kan hij niet zomaar een Vraag stellen en aan de slag gaan. Hij heeft de keuze uit en wordt beperkt door het aantal bestaande instellingen: wellicht moet de instelling, die de voorwaarden biedt voor het onderzoek dat hij wil doen, nog opgericht worden. Bij een bestaande instelling moet hij rekening houden met het beleid en het karakter ervan; er is heel wat verschil tussen werken op een katholieke universiteit en een marxistisch instituut. Instituten moeten toegestaan, opgericht en betaald worden. De financiering van de instelling is vaak verbonden aan expliciete voorwaarden of impliciete verwachtingspatronen aangaande de richting van het onderzoek. Op dit punt raken, overlappen en beïnvloeden het economische leven en het geestesleven elkaar en vindt een zekere alchemie plaats: het goud van de bankier wordt omgesmolten tot de inkt van de chroniqueur. Historici en financiers dragen zo bij aan een zelfportret van de mensheid.

Als actueel voorbeeld kunnen we de Central European University (CEU) in Boedapest nemen. Het gebouw, de inrichting, het onderwijs en de studiebeurzen, alles wordt gefinancierd door de Amerikaan van Hongaars-joodse afkomst George (György) Soros, die wegens de jodenvervolging uit Hongarije naar New York is gevlucht en daar door speculatie met valutakoersen

staan bij ieder mens in een eigen verhouding. Er zijn uitgesproken denk-, gevoels- en wilsmensen. Dat kan tot uitdrukking komen in een bepaalde zieletoon. Deze zieletoon kan een meer of minder gelukkige combinatie vormen met een bepaalde zielestemming en een bepaalde zodiakale wereldbeschouwing. Steiner merkt op dat het voor de ontwikkeling van de mens het beste is wanneer de zieletonen elkaar in evenwicht houden. We mogen aannemen dat hier het belang speelt van de balans van de drie zielekrachten. De volledige, harmonische mens is niet gebaat bij eenzijdigheden in het zieleleven.

Tenslotte is er dan nog de *aardse elementaire* wereldbeschouwing van het antropomorfisme in samenhang met het ik van de mens. Ook het ik van de mens speelt een bepaalde rol in iemands beschouwingswijze van de wereld. Het ik van de mens is als een samengebald, in zichzelf verdicht "aards" punt in de wereld. Het is de kunst van de mens om wat zich heeft samengebald en verdicht weer in verbinding te brengen met de geestelijke kosmos, waaruit hij oorspronkelijk is voortgekomen. Aanvankelijk leeft de mens nog sterk binnen zijn eigen persoonlijke horizon. Hij is gewend op zijn manier naar de dingen te kijken. Hij kan zich nog niet voorstellen dat er ook nog andere gezichtspunten mogelijk zijn. Leeft iemand binnen de enge perceptie van het nog gevangen, beperkte zelf dan kan de door Steiner als triviaal getypeerde wereldbeschouwing van het antropomorfisme ontstaan, de wereldbeschouwing waar de mens zichzelf in het middelpunt plaatst en zichzelf als het ware op de wereld projecteert. Deze wereldbeschouwing kan worden overwonnen als het ik zich al verruimend naar de wereld toe ontwikkelt. Het ik van de mens wordt dan geconfronteerd met zijn omhullingen inclusief hun mogelijke beperkingen. Hij ziet zich gesteld tegenover zijn astraallichaam, tegenover zijn etherlichaam en tenslotte tegenover zijn fysieke lichaam: al de hem omringende wezensdelen met hun eigenaardigheden en gebreken. Het is aan de mens om mettertijd heer en meester te worden over zijn wezensdelen en daarmee weer toegang te krijgen tot het omvangrijke, en grootse gebied van de makrokosmos. De antroposofie is bedoeld om de mens in alle opzichten in deze ontwikkeling te sterken: "Antroposofie is een weg tot inzicht, die het geestelijke in de mens met het geestelijke in de kosmos wil verbinden."¹⁰ De kennis die hier wordt beoogd is niet uitsluitend theoretisch bedoeld, maar het gaat hier om een ontwikkelingsweg die de gehele mens aangaat.

¹ Het hierbij gehanteerde begrip *planeet* betreft de volgende hemellichamen: saturnus, jupiter, mars, zon, venus, mercurius en de maan. Dit begrip van planeet wijkt af van de in de astronomie gangbare definitie, waarbij zon en maan niet tot de planeten worden gerekend.

² Aan het eind van de derde voordracht van de cyclus "Aus der Bilderschrift der Apokalypse des Johannes" (GA 104a).

- ³ Cursivering voor de duidelijkheid toegevoegd.
- ⁴ Zie Rudolf Steiner "*Geheimwissenschaft*" (GA 13), vertaald als "*De wetenschap van de geheimen van de ziel*" in de serie Werken en voordrachten (WV- a2).
- ⁵ In de serie van de wereldbeschouwingen is Heraclitus eerder besproken als representant van het *rationalisme*. Zie JANUS jaargang 7, nummer 1.
- ⁶ Zie Rudolf Steiner "*Raadsels van het menselijk temperament*", uitgeverij Vrij Geestesleven, Zeist 1978. In de serie wereldbeschouwingen is Fichte eerder behandeld als representant van het *psychisme*. Zie JANUS jaargang 8, nummer 1.
- ⁷ Geciteerd uit Wilhelm Weischedel: "*Die philosophische Hintertreppe*", Deutschen Taschenbuch Verlag, 1975.
- ⁸ Geciteerd uit Wilhelm Capelle "*Die Vorsokratiker*", Alfred Kröner Verlag, 1968
- ⁹ In de serie wereldbeschouwingen is Kant eerder behandeld als representant van het *psychisme*. Zie JANUS jaargang 8, nummer 1.
- ¹⁰ Zie Rudolf Steiner "*Anthroposophische Leitsätze*" (GA 26), nummer 1; vertaald in de serie Werken en voordrachten: "*Kerngedachten van de antroposofie*" (WV - 03).

Geschiedschrijving en levensbeschouwing

door Michiel Klinkhamer

Graag wil ik met u enkele gedachten delen over de rol van geschiedenis in ons wereldbeeld en de invloed van een wereldbeeld op geschiedschrijving. Dat is van belang om op juiste en heldere wijze de vraag te kunnen stellen of geschiedschrijving meer is dan een momentopname van het bewustzijn, dat de *community of historians* heeft verworven ten opzichte van het verleden, meer is dan een spiegelbeeld van de waan van de dag. Dit artikel in de laatste aflevering van Janus van deze eeuw, ja zelfs van dit millennium, sluit ik af met een vraag. Voor een boeiende visie op de verhouding tussen Antroposofie en Geschiedswetenschap verwijs ik naar het artikel "De aard van de antroposofische geschiedswetenschap, een ontmoeting met de wetenschap" van Henk Middendorp in de 3e jaargang nummer 1 en 2 van Janus. Daar worden ook pogingen beschreven om de historische wetenschappen een kentheoretische basis te geven, een "Historik", alsmede de verschillende stromingen in de Theoretische Geschiedenis. In dit artikel wordt slechts een beschouwing gegeven van de wisselwerking tussen werk en wereldbeeld van historici. Eerst beschouwen we de werkwijze van een historicus in meer algemene zin. Hoe doet een historicus onderzoek? Hij kiest een hypothese, in Nederland vaak "probleemstelling" genoemd, en verricht onderzoek, dat hem allerlei bronnen oplevert, die hij als bewijsmateriaal voor of tegen de hypothese kan aanvoeren. De probleemstelling ordent het materiaal, richt de vorsende blik van de historicus op een bepaald onderwerp en brengt doorgaans beperkingen in tijd en plaats aan, bijvoorbeeld: "Schapenteelt in Zuid-Engeland in het begin van de 16e eeuw". Zij wordt meestal in vragende vorm geformuleerd: "Wat was de invloed van de opkomst van de schapenteelt in Wales op de sociale verhoudingen?" De probleemstelling werkt als een soort telescooplenzen, waarmee de historicus eventueel kan "inzoomen" op een kleiner deel van het te bestuderen verleden, door beperkende parameters aan te brengen, bijvoorbeeld: "Wat was de invloed van de opkomst van de schapenteelt in Wales op de sociale verhoudingen in dorp X, bij de families Y en Z, die fortuin hadden gemaakt?" De hypothese of probleemstelling geeft het geschiedkundig onderzoek niet alleen richting, maar draagt de contouren van het antwoord in zich. Het antwoord: "Omdat Napoleon zich verkeken had op de Russische winter", past niet op de bovenstaande probleemstelling. Het totaal van het historisch onderzoek, van miljoenen probleemstellingen en conclusies, levert een geschakeerd beeld van het verleden op dat vanuit historische kringen uitstraalt

Over de laatste vier wereldbeschouwingen¹

door *Rudolf Steiner*

keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*

Er komt echter nog iets bij. Deze wereldbeschouwingen - en er zijn al zeer veel nuances als je alle combinaties nagaat - kunnen namelijk nog daardoor worden gemodificeerd dat ze allemaal in een heel bepaalde toon kunnen optreden. Maar op het gebied van de toon kunnen we slechts drie vormen onderscheiden. Alle wereldbeschouwingen, alle combinaties die op deze wijze mogelijk zijn, kunnen slechts op drievoudige wijze optreden. Allereerst kunnen ze theïstisch zijn, waarbij ik dat wat in de ziel als toon optreedt *theïsme* noem. Verder kunnen ze zo zijn dat we de betreffende zieletoon in tegenstelling tot het theïsme *intuïtisme* moeten noemen. Theïsme ontstaat wanneer een mens in zijn zoektocht naar God zich houdt aan al het uiterlijke, wanneer hij zijn God in het uiterlijke zoekt. Het oud-hebreeuwse monotheïsme was voornamelijk een theïstische wereldbeschouwing. Intuïtisme ontstaat wanneer de mens zijn wereldbeschouwing voornamelijk ent op datgene wat in zijn innerlijk oplicht. Naast deze twee is er nog een derde toon; dat is het *naturalisme*.

Deze drie zieletonen hebben ook een afbeelding in de uiterlijke wereld van de kosmos. Ze verhouden zich namelijk in de menselijke ziel precies zo als *zon*, *maan* en *aarde*, waarbij het theïsme overeenkomt met de zon - nu de zon opgevat als vaste ster, niet als planeet ² -, het intuïtisme met de maan en het naturalisme met de aarde. Vertaal je het afzonderlijke dat is aangeduid met zon, maan en aarde naar het geestelijke dan kun je zeggen dat diegene theïst is die boven de verschijnselen van de wereld uitgaat en zegt: wanneer ik om mij heen kijk dan is alles voor mij een openbaring van God die de wereld vervult - het is de aardemens die zich opricht wanneer hij in het bereik van de zonnestralen komt. De naturalist is iemand die niet in staat is boven de natuurprocessen uit te stijgen, maar bij de afzonderlijke verschijnselen blijft steken, zoals iemand die nooit zijn blik opricht naar de zon, maar alleen kijkt naar wat de zon op de aarde te voorschijn brengt. Wie het beste wat zijn ziel kan bevatten zo opneemt dat hij het laat opgaan in zijn intuïties, die kan vergeleken worden met de intuïtionistische schrijver die de maan bezingt en in zijn ziel wordt opgewekt door de zilveren, milde glans van de maan. Zoals men het maanlicht in samenhang kan brengen met de fantasie, zo moet men occult gesproken de intuïtisten - in de hier bedoelde zin - in verband brengen met de maan.

Tenslotte is er nog een vierde [wereldbeschouwing]; weliswaar is deze slechts in één enkel element aanwezig. Wanneer de mens in zijn hele

¹ Slotfragment uit de derde voordracht van de cyclus "*Aus der Bilderschrift der Apokalypse des Johannes*" (GA 104a), gehouden in München op 11 mei 1907.

² Het betreft de volgende indeling (van laag naar hoog):

- 1) fysieke lichaam (drager van het stoffelijke principe van de mens, het enige zichtbare wezensdeel)
- 2) etherlichaam (drager voor het levensprincipe van de mens)
- 3) astraallichaam (drager voor het innerlijke beleven van de mens)
- 4) ik (de geestelijke wezenskern van de mens)
- 5) geestzelf of manas (het vanuit het ik omgevormde en veredelde astraallichaam)
- 6) levensgeest of budhi (het vanuit het ik omgevormde en veredelde etherlichaam)
- 7) geestesmens of atma (het vanuit het ik omgevormde en veredelde fysieke lichaam)

Zie *Theosophie* (GA 9) en *Die Geheimwissenschaft im Umriss* (GA 13). Ook in vertaling verkrijgbaar in de serie *Werken en voordrachten* van Uitgeverij Vrij Geestesleven, onder de titels *Theosofie* (a 1) en *De wetenschap van de geheimen der ziel* (a 2).

benaderingswijze van de wereld zich om zo te zeggen slechts beperkt tot datgene wat hij bij zich, om zich of in zich kan ervaren: dat is het *antropomorfisme*. Deze komt overeen met de aarde, wanneer men haar op zichzelf beschouwd, ervan af ziet of ze omgeven is door de zon, de maan of door andere hemellichamen. Zoals we de aarde helemaal op zichzelf kunnen beschouwen, zo kunnen we ook met betrekking tot wereldbeschouwingen op niets anders letten dan op datgene wat we als mens in onszelf kunnen vinden. Dan zal het in de wereld zo verbreide antropomorfisme ontstaan.

Gaat men uit boven dat wat de mens is, zoals men om de verschijning van de aarde te verklaren zich omhoog moet wenden tot de zon en de maan - dat doet de tegenwoordige wetenschap niet - dan komt men ertoe te erkennen dat het gerechtvaardigd is om als drieheid naast elkaar te plaatsen: theïsme, intuïtisme en naturalisme. Want de waarheid bereik je niet wanneer je je houdt aan één van deze tonen, maar de waarheid komt overeen met het laten samenklinken van deze tonen. En zoals onze lichamelijke in engere zin met zon, maan en aarde weer opgenomen is in de zeven planeten, zo is het antropomorfisme als de meest triviale wereldbeschouwing opgenomen in datgene wat kan samenklinken vanuit theïsme, intuïtisme en naturalisme; en deze drie op hun beurt weer in datgene wat kan samenklinken uit de zeven zielestemmingen. En deze zeven zielestemmingen nuanceren zich volgens de twaalf tekens van de dierenriem.

Zo ziet u al, dat wat betreft namen en alleen wat betreft namen niet één wereldbeschouwing waar is, maar dat $12 + 7 = 19 + 3 = 22 + 1 = 23$ wereldbeschouwingen gerechtvaardigd zijn. We hebben 23 gerechtvaardigde namen voor wereldbeschouwingen. Maar er kan nog van alles anders ontstaan doordat de betreffende planeten hun omloop hebben door de twaalf geestelijke beelden van de dierenriem.

En nu proberen we op grond van datgene wat inmiddels uiteengezet is tot een gevoel te komen voor de opgave die de geesteswetenschap heeft voor het vredestiten tussen de verschillende wereldbeschouwingen, voor het vredestiten vanuit het inzicht dat de wereldbeschouwingen in hun onderlinge werking in zeker opzicht kunnen worden verklaard, maar dat ze geen van alle op éénzijdige wijze kunnen leiden tot het binnenste van de waarheid. Om het werkelijk - zo mogen we dat zeggen - eens te worden met de waarheid moet men echter de waarheidswaarde van de verschillende wereldbeschouwingen innerlijk in zich kunnen ervaren. Zoals je kunt denken aan de fysieke kosmos: de dierenriem; het planetensysteem; zon, maan en aarde samen; de aarde als zodanig, zo kun je ook denken aan een geestelijk wereldal - antropomorfisme; theïsme, intuïtisme, naturalisme; gnosis, logisme, voluntarisme, empirisme, mystiek, transcendentalisme, occultisme; en dat alles verlopend in de twaalf geestelijke dierenriembeelden. Dat is aanwezig, maar het is geestelijk

dat de zeven sterren verschijnen, want bij hen werd in het bijzonder het fysieke lichaam tot ontwikkeling gebracht. Ze moesten de blik wenden tot de zeven sterren. We weten dat de ontwikkeling van het Christendom de overgang vertegenwoordigt van de oude stamgemeenschappen naar de geestelijke liefde, waarbij het lichamelijke moet worden afgelost door het geestelijke. Diegenen die ons zeggen dat we vooral ernaar moeten streven om het zintuiglijke en het elementaire tot zijn recht te laten komen die werden destijds de Nicolaïeten genoemd; zulke mensen wilden blijven steken in het materiële bloed; vandaar de waarschuwing van het Nicolatisme. Deze Nicolaïeten zijn degenen die de ondergang met zich mee zullen brengen.

Tegenover hen staan de anderen die het materiële leven willen overwinnen, die het geestelijke leven willen. De brief besluit met de symbool van het leven: "Wie oren heeft die hore wat de geest van de gemeenten zegt: wie overwint, die wil ik te eten geven van de verborgen manna..." (Opb. van Joh. 2, 17).

De tweede brief is aan de gemeente gericht die zich in het bijzonder moet bezig houden met de zorg voor het etherlichaam. Het etherlichaam moet geleidelijk vergeestelijkt worden tot levensgeest. De mens gaat nu door geboorte en dood heen; maar later zal dit etherlichaam veranderen in de levensgeest; dan zal hij de dood overwonnen hebben. In de bergprediking heet het: "Zalig zij die bedelen om de geest, want zij zullen door zichzelf het koninkrijk der hemelen vinden." (vgl. Mattheus 5, 3) Zij die bedelen om de geest zijn zalig, dat wil zeggen: ziel doordringt hun leven. Zoals bij de Efezers het fysieke lichaam zich hoger ontwikkelt, zo ontwikkelt zich bij de tweede gemeente het etherlichaam tot het zielelichaam. Wanneer zij streven naar deze zaligmaking dan worden zij genoemd "de bedelaars om de geest"; zij bedelen om de zaligmaking via de verlevendiging van het etherlichaam. Dat wordt aangeduid in de woorden: "Wees trouw tot in de dood, en ik zal u geven de kroon des levens." (Opb. van Joh. 2, 10) Hier is de ontwikkeling van het etherlichaam helder en duidelijk uitgedrukt.

De Openbaring is één van de grootste spirituele documenten. Er zijn nauwelijks grote geestelijke waarheden waarvan de betekenis niet in de Openbaring is te vinden. De beschouwing van de Openbaring zelf staat in samenhang met de ontwikkeling van de theosofie.

[...]

worden dan brengt dat de muziek der sferen. Wanneer een natuurkundige de vibraties van de lucht in getallen zou noteren dan zou hij voor ons net zo min de betoverende sfeer van Goede Vrijdag vastleggen als de wiskundige de Pythagoreïsche opvattingen zou kunnen noteren in maat en getal. In de getallen worden alleen maar de harmonieën uitgedrukt. Wanneer de Pythagoreeërs de vier wezensdelen van de mens willen uitdrukken dan klinken ze samen in de verhouding van 1 : 3 : 7 : 12. Dat verwijst naar die klank waarin de vier getallen samenklanken zoals de vier wezensdelen van de mens. De 3 tonen: 1) toon van de zon, 2) toon van de maan, 3) toon van de aarde zelf, klinken samen in het astraallichaam.

Fysieke lichaam	12	Efeze
Etherlichaam	7	Smyrna
Astraallichaam	3	Pergamon
Ik	1	
Geestzelf		
Levensgeest		
Geestesmens		

Wat van de aarde, de zon en de maan uitgaat, klinkt samen in ons astraallichaam. In ons etherlichaam klinkt wat uitgaat van de zeven planeten. Er is daar sprake van een zevenvoudige invloed van de planeten op het etherlichaam, zoals van de zeven klanken: priem, secunde, terts, kwart, kwint, sext, septiem - saturnus, zon, maan, mars, mercurius, jupiter, venus. Deze zeven planeten klinken in ons etherlichaam. Uitgaande van de tekens van de dierenriem klinken er twaalf invloeden in het fysieke lichaam. De helderziende ervaart twaalf grondtonen op het plan van het devachan. Die beïnvloeden ons fysieke lichaam. Alles wat in het ik, in het astraallichaam, het etherlichaam en in het fysieke lichaam is, klinkt in tonen.

in het ik klinkt	1 toon
in het astraallichaam klinken	3 tonen
in het etherlichaam klinken	7 tonen
in het fysieke lichaam klinken	12 tonen

Dat levert samen een harmonie op of ook een disharmonie.

Er is een uitdrukking in het occultisme: de 12 gaat in de 7, dat wil zeggen dat het fysieke lichaam steeds meer gaat lijken op het etherlichaam. Als het fysieke lichaam goed klinkt dan hoor je door de 12 tonen de 7 tonen van de sterren. De Efezers werd gezegd dat ze zo moesten worden dat de 12 tot 7 werd,

aanwezig. Zo waar als de fysieke kosmos fysiek aanwezig is, zo waar is dat [wereldal] geestelijk aanwezig.

De hersenhelften, die de anatoom vindt en die een halve bol vormen, worden voornamelijk beïnvloed door de werkingen uit de geestelijke kosmos, afkomstig uit de hoogste nuances. Daarnaast is er een onzichtbaar deel van de hersenen dat slechts zichtbaar is wanneer je naar het etherlichaam kijkt; dát wordt voornamelijk beïnvloed door het onderste deel van de geestelijke kosmos (zie figuur). Maar hoe gaat deze beïnvloeding in zijn werk? Stel dat iemand met zijn logisme op het sensualisme en met zijn empirisme ingesteld is op het mathematisme. Hetgeen op zo'n wijze tot stand komt, brengt krachten met zich mee die op zijn hersenen inwerken. Vooral het eerder genoemde bovenste deel van zijn hersenen is dan bijzonder beweeglijk en overstemt de andere. Ontelbaar veel nuances van hersenactiviteiten komen tot stand doordat de hersenen als het ware in de geestelijke kosmos zwemmen en er krachten op de hersenen inwerken op de wijze die we nu uiteengezet hebben. De menselijke hersenen zijn werkelijk zo talrijk als ze talrijk kunen zijn, volgens de combinaties die uit de geestelijke kosmos ontstaan. Datgene wat in het onderste deel van de geestelijke kosmos is, dat werkt helemaal niet in op de fysieke hersenen, maar slechts op de etherische hersenen.

Wanneer je van dit alles spreekt dan is de beste indruk die je daaraan kunt opdoen deze, dat je namelijk zegt: het maakt je ontvankelijk voor het gevoel voor het oneindige van de wereld, voor het kwalitatief geweldige van de wereld, voor de mogelijkheid dat men als mens op oneindig veel verschillende wijzen in deze wereld kan bestaan. Wanneer we alleen dit kunnen beseffen dan kunnen we waarachtig al tegen onszelf zeggen: het ontbreekt ons waarlijk niet aan mogelijkheden om verschillend te zijn in onze verschillende incarnaties die we moeten doormaken op aarde. En men kan er van overtuigd zijn dat iemand, die de wereld zo beschouwd juist op grond van zo'n beschouwing van de wereld, ertoe komt dat hij moet zeggen: ach, hoe rijk, hoe grandioos is de wereld! Wat een geluk dat je steeds verder, steeds meer, steeds talrijker kan deelnemen aan haar zijn, haar invloeden en haar streven!

- 1 Slotfragment uit de derde voordracht van de cyclus "*Der menschliche und der kosmische Gedanke*" (GA 161), gehouden op 22 januari 1914 te Berlijn.
- 2 Eerder in deze voordracht werd de zon als planeet in verband gebracht met de wereldbeschouwings nuance van het *empirisme*.

Over de microkosmos in relatie tot de makrokosmos vanuit vier gezichtspunten¹

door *Rudolf Steiner*

keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*

Zo kunt u inzien dat je in het aardse domein bent wanneer je uiterlijk de hele mens met je mee draagt. Zodra je echter binnen de fysieke organisatie treedt, ben je niet meer in het aardse domein, maar daar kom je in het bereik van datgene wat afhankelijk is van het buitenaardse. Het beste voorbeeld om u ervan te overtuigen dat in de mens iets moet zijn dat niet mag opgaan in het aardse, is het vaak vermelde feit dat de menselijke hersenen in hersenvocht drijven. Wanneer de menselijke hersenen niet zouden drijven in hersenvocht, zouden ze zo zwaar zijn dat ze zo sterk zouden drukken op de organen in de schedelbasis, dat de bloedvaten erdoor zouden worden verpletterd. U hoeft maar een willekeurig handboek op te slaan waar zulke dingen instaan en u zult zien hoe zwaar de menselijke hersenen zijn. [...]

De hersenen - die een behoorlijk gewicht hebben, in elk geval zo'n 1200, 1300 gram - werken dus niet met hun volle gewicht in op de mens, maar slechts, zou je kunnen zeggen, met het gewicht van een paar gram. Ze ondervinden namelijk een opwaartse kracht. U kent wel de wet van Archimedes, die zegt dat ieder voorwerp zoveel lichter wordt als het gewicht van de verplaatste hoeveelheid vloeistof. Het hele gewicht van de hersenen drukt slechts met een paar gram, omdat het in hersenvocht drijft. De mens zou zijn hersenen niet voor het denken kunnen gebruiken als het met het volle gewicht naar beneden zou drukken. Ze ondervinden de opwaartse kracht. Ze overwinnen hun zwaarte door de organisatie, door het drijven in het hersenvocht. We denken niet met de materie, maar we denken met datgene wat zich onttrekt aan de materie vanwege de opwaartse krachten, met datgene wat vanuit de aarde omhoog stijgt. Dat moet binnen de hele menselijke organisatie worden nagegaan. Precies zoals we ons eenvoudigweg innerlijk onttrekken aan de aardse zwaarte in ons gewicht van de hersenen - in de buitenwereld kunnen we ons niet onttrekken, op de weegschaal hebben onze hersenen natuurlijk het overeenkomende gewicht, ook wanneer ze in ons zijn, maar in ons onttrekken we ons door onze organisatie aan de aardse krachten - precies zo onttrekken we ons aan de andersoortige fysieke en chemische krachten.

Wat is er dan in ons dat ervoor zorgt dat we ons kunnen onttrekken? Dat is het ik en het astraallichaam. Die zorgen ervoor dat we ons kunnen onttrekken. En op het moment dat het ik en het astraallichaam zo regulerend inwerken op

Over de vier wezensdelen van de mens en de verhouding 1 : 3 : 7 : 12¹

door *Rudolf Steiner*

keuze en vertaling *Jelle van der Schuit*

Zeven brieven werden gericht aan zeven afzonderlijke geografische gebieden, waarbij in elk van de brieven in het bijzonder rekening werd gehouden met één van de zeven wezensdelen van de mens². De eerste brief is gericht aan de Efezers. Bij hen werd sterk de nadruk gelegd op de ontwikkeling van het fysieke lichaam. Bij de Frygiërs in Smyrna werd in het bijzonder aandacht besteed aan het etherlichaam, in Pergamon aan het astraallichaam.

We willen zien waarom zeven geografische gebieden met betrekking tot de zeven wezensdelen van de mens bijzondere ontwikkelingsvormen van de mensheid vertegenwoordigen. Stel dat iemand in een gebied leeft waarin voornamelijk het fysieke lichaam ontwikkeld wordt; wanneer hij dan zijn fysieke lichaam verwaarloost, zal dit een karikatuur worden van datgene wat het zou moeten worden. Ontwikkelt iemand niet datgene wat tot een zekere volmaaktheid moet worden gebracht dan brengt hem dat in de richting van de verderfelijke verschijnselen van de ontwikkeling van de mensheid.

De eerste zendbrief is gericht aan de gemeente te Efeze, de plaats die gewijd is aan Diana. Hierin wordt de mooie vorm van het fysieke lichaam benadrukt. Waartoe neigt de ontwikkeling van het fysieke lichaam? Dat kunnen we ons steeds duidelijker maken, wanneer we weten dat het fysieke lichaam steeds verder moet worden gelouterd. Het fysieke lichaam moet een uitdrukking worden van het etherlichaam, en dit op zijn beurt van het astraallichaam, en het astraallichaam van het ik.

In de klassieke school van Pythagoras speelden getallen een grote rol. Laten we ons in herinnering brengen dat in de wereld van het devachan, en ook elders, alles geordend is naar maat en getal. Wat zou het betekenen om naar natuurwetten te zoeken als ze niet daar aanwezig waren? We wegen en meten de wereldlichamen, zoals we dat ook doen met substanties in het klein. Dit feit moeten we combineren met een ander feit. Stel je een ruimte voor die gevuld is met de klankvormen van een hoge muzikale compositie, bijvoorbeeld met de tonen van de betoverende sfeer van Goede Vrijdag. Dat is de hogere vorm in het zielegebied voor datgene wat de natuurkundige zou uitdrukken in de trillingsgetallen van de lucht. De geest van deze muzikale trillingen doorstroomt onze ziel. Als je je nu voorstelt dat deze getallen door het geestesoor gehoord

enzovoorts. Wat daar werkelijk aan de orde is, is iets wat van binnenuit wordt gevormd, en dat betekent dat wat overeenkomt met de processen in de wereld van de planeten. Zodat wanneer we de werking van de sappen begrijpen, we ook de werking van de planeten begrijpen. En wanneer we de orgaanwerkingen in de mens begrijpen, dan begrijpen we wat zich in de wereld van de elementen voordoet. Wanneer we datgene konden begrijpen wat op enig moment in de mens zich afspeelt als de zuiver aardse stoffen worden opgenomen in zijn stofwisseling, dan zouden we datgene wat de aardewerkingen zijn, ruimtelijk kunnen onderscheiden van alle overige buitenaardse werkingen. Daarover morgen meer.

¹ Slotfragment uit de vijfde voordracht van de cyclus "*Entsprechungen zwischen Mikrokosmos und Makrokosmos*" (GA 201), gehouden in Dornach op 17 april 1920.

² Eerder in deze voordracht maakt Steiner duidelijk dat het etherische een zuigende werking bezit, terwijl vanuit het fysieke juist een drukkende werking uitgaat.

het etherlichaam en fysieke lichaam dat ze het etherlichaam eruit wegnemen dan is de zuigende werking weg². Je houdt alleen de weegbare materie over. Die behoort qua gestalte niet aan de aarde toe, want die gestalte is niet van de aarde afkomstig, maar wordt in wezen door de aarde vernietigd. In de krachten van de aarde bevindt zich niet datgene wat de mens vormt. Dat ligt eigenlijk voor de hand, omdat de mens zich innerlijk onttrekt aan de aarde. Alles wat door zijn astraallichaam en zijn ik in hem is, verbindt hem met de buitenaardse wereld.

Nu kan men zich afvragen: hoe is deze samenhang? - Wil men er achter komen hoe deze samenhang is dan moet men op een bepaalde wijze zien hoe de mens geaard is. Beschouwen we de menselijke geaardheid dan komen we allereerst op zijn *totale gestalte*. Onder zijn totale gestalte versta ik echter niet alleen datgene wat men gebruikt om de mens te tekenen, maar de totale configuratie, de menselijke gestalte in zijn geheel. Daar hoort bij dat hij de ogen in het gezicht en de hielen aan de voeten heeft. Niet waar, dat hoort bij de innerlijke wetmatige gestalte van de mens. Expressionistische schilders zullen beweren dat men de mens ook zo kan schilderen dat men zijn hielen op de plaats van zijn neus zet, een oog hier en de rest in de hand. Zulke mensen zijn er! Dat bewijst slechts dat zulke mensen geen innerlijke relatie tot de wereld bezitten en dat we al zo ver voortgeschreden zijn in de materialistische gezindheid dat alles los van elkaar kan worden voorgesteld, wat eigenlijk bij elkaar hoort en niet los van elkaar mag worden voorgesteld. Allereerst moet ik dus de totale gestalte onderscheiden.

Deze totale gestalte van de mens - en dat spreekt toch vanzelf - wordt niet tot stand gebracht zoals we hier onze figuren uit hout snijden, maar ze wordt van binnenuit geconfigureerd. Je kunt achteraf ook niet bijsnijden, wanneer iemand iets niet passend vindt. Dus de gehele menselijke gestalte wordt juist gevormd door de krachten die onder de huid liggen. Maar dat zijn de buitenaardse krachten. Zodat we, wanneer we nu naar de menselijke gestalte kijken, het resultaat zien van het buitenaardse.

In de tweede plaats kunnen we bij de mens, afgezien van de gestalte, de *innerlijke beweging* onderscheiden. Neem de beweging van het bloed, neem de beweging van andere sappen: innerlijke beweging. Deze innerlijke beweging is ook iets wat in het innerlijk van de mens is geconfigureerd. Ik zou willen zeggen dat ze iets dieper ligt in de mens dan zijn gestalte. De gestalte dringt meer naar de periferie toe. Deze innerlijke beweging speelt zich meer in het innerlijk af. Wederom iets wat in verband gebracht moet worden met de buitenwereld, maar dan wel met de buitenaardse buitenwereld.

Ten derde de eigenlijke organen in hun werking: *orgaanwerkingen*. Zulke organen als longen, lever, milt enzovoorts hebben een werking in de mens die ik op de derde plaats stel. U moet zich daar niet over verwonderen, maar zoekt u

naar de reden hiervoor. Kijken we bijvoorbeeld naar één van de belangrijkste organen, namelijk het hart, waarover ik juist in de laatste tijd op de meest verschillende manieren heb gesproken, dan lijkt het alsof het hart in zekere zin aaneengesmeed is. In de embryologie vinden we dat het hart aaneengesmeed wordt en dat het eigenlijk niet iets is - dat kun je embryologisch goed aantonen - dat van zichzelf uit primair wordt gevormd, maar dat tot op zekere hoogte vanuit de totale bloedsomloop aaneengesmeed wordt. En zo is het ook met de andere organen. Ze zijn veel meer het resultaat van circulaties, dan dat ze zelf circulaties teweegbrengen. De circulaties komen om zo te zeggen in hen tot stilstand, ze worden gemetamorfoseerd en gaan dan op een andere wijze verder. Men kan zeggen dat wanneer je hier bijvoorbeeld een waterstroom hebt die over een rots naar beneden stort, zij allerlei vormen teweegbrengt en dan verder stroomt. De vormen worden teweeggebracht door alle evenwichts- en bewegingskrachten op die plaats. Stel je nu voor dat dat alles plotseling zou verstarren, en dat hiervan een wand zou blijven voortbestaan, terwijl het overige weer in beweging zou komen. Dan zou je hier een organisch bouwsel hebben. Op een verschillende wijze zou de stroom er dan doorheen gaan, weer verder gaan en telkens op een verschillende wijze kunnen veranderen. Zo kunt u zich voorstellen hoe bijvoorbeeld de bloedstroom verloopt die door een vat heen gaat, dus ook door het hart. Deze dingen kan ik slechts aanduiden.; ze zijn goed gefundeerd, maar ze kunnen nu slechts worden aangeduid. Dus de organen zijn weliswaar zelf in de wijze waarop ze worden gevormd, afhankelijk van de innerlijke krachtstromen, maar ze zijn iets in het innerlijk van de mens, en ze komen ook weer in een relatie te staan met het uiterlijke. Zoals u aan de hand van een voorbeeld hebt kunnen zien, treedt iets op wat dichterbij het aardse staat, omdat we via de organen weer verder van het innerlijke naar het uiterlijke komen.

Neem bijvoorbeeld de longen. Ze zijn een innerlijk orgaan, maar ze zorgen tegelijkertijd voor de ademhaling. Terwijl ze de ingeademde zuurstof laten corresponderen met uitgeademde koolzuur, staan ze in relatie tot iets wat voor de mens een betekenis heeft, maar dan wel weer in de aardse buitenwereld. Bij de orgaanwerkingen bereiken we weer de aardse omgeving. Dus op het moment dat we via de orgaanwerkingen de grenzen van de huid overschrijden, komen we uit in het aardse. U ziet dat datgene wat zich helemaal binnen de huid afspeelt - de gestalte en de regulering van de bewegingen - samenhangt met het buitenaardse. Gaan we over op de organen dan komen we weer bij het aardse. Daar verbindt zich in de mens de hemel met de aarde. De longen zijn nog opgebouwd door het buitenaardse, maar wat de longen met de zuurstof doen brengt hen in verband met het aardse. En vooral wanneer de mens datgene opneemt wat zeer aardse is, namelijk de uiterlijke stoffen, en ze overbrengt in

zijn organisme, dan komt hij via de eigenlijke stofwisseling in directe relatie tot het werkelijk aardse.

We kunnen de mens dus vanuit vier gezichtspunten beschouwen. We kunnen hem beschouwen vanuit zijn totale gestalte, voorzover deze van binnenuit wordt gevormd, vanuit zijn innerlijke bewegingen, vanuit zijn orgaanwerkingen en vanuit zijn stofwisseling. En wanneer we nu de totale gestalte nagaan die helemaal van binnenuit wordt bewerkstelligd, dan staat zij - en dat willen we dan morgen verder uitwerken - het minst in verband met het aardse. Zoals we zullen zien krijgen we pas meer inzicht over deze relatie als we de innerlijke vorming tot de totale gestalte betrekken op de dierenriem. Dat willen we morgen verder karakteriseren. Om een verder inzicht te krijgen in de innerlijke bewegingen, bloedcirculatie, lymfe enzovoorts moeten we ze betrekken op de planetenwereld van ons zonnestelsel. Zodra we bij de organen komen, bereiken we alweer het aardse. Ik heb u het voorbeeld van de longen gegeven die in hun innerlijke bouw gevormd zijn door het buitenaardse, maar op het moment dat ze zuurstof opnemen in verbinding komen met lucht. Zo komen andere organen van de mens in verbinding met water, met warmte enzovoorts. Ten aanzien van de orgaanwerkingen kunnen we zeggen dat we de elementenwereld vuur, water en lucht bereiken. En pas wanneer we de eigenlijke stofwisseling beschouwen, komen we in relatie met de aarde. De elementenwereld is datgene wat als water, als luchtsfeer de aarde omgeeft en pas als we de stofwisseling beschouwen komen we dichterbij de betrekkingen van de mens met de eigenlijke aarde. Zo kunnen we de relaties van de mens met de omringende wereld vinden.

Dierenriem
Planetenwereld
Elementenwereld
Aarde

1. Totale gestalte
2. Innerlijke beweging
3. Orgaanwerkingen
4. Stofwisseling

Bedenkt u zich nu toch eens dat als we nu bestuderen hoe het eigenlijk gesteld is met de menselijke gestalte en als we de mogelijkheid krijgen om de menselijke gestalte te herleiden tot de dierenriem, dat wil zeggen tot de wereld van de vaste sterren, dat we dan pas vanuit de mens ons een voorstelling kunnen vormen over datgene wat daar buiten geconfigureerd is. Dat moet niet mathematisch of mechanisch worden onderzocht, maar juist op grond van het leren begrijpen van de totale gestalte van de mens. De planetenbeweging moet men om zo te zeggen niet alleen met de verrekijker onderzoeken. Daarmee kun je alleen de positie van een planeet vaststellen, net zoals wanneer je een verrekijker eerst op het ene oog van de mens zou kunnen richten en dan op het ander oog om daar de hoek van te bepalen en op deze wijze ook de positie